

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут філології
Кафедра української мови та прикладної лінгвістики

ПРИНЦИПИ ЕТИМОЛОГІЗАЦІЙ У «СИНОПСИСІ» (КИЇВ, 1674 р.)

Кваліфікаційна робота

освітнього ступеня «магістр»
студента II року навчання
галузі знань 03 «Гуманітарні науки»
спеціальності 035 «Філологія»,
спеціалізації 035.01 «Українська мова
та література», ОНП «Українська
філологія та західноєвропейська мова»
Анни Олегівни КРУГЛИК

Науковий керівник:

д.філол.н., професор кафедри української
мови та прикладної лінгвістики
Галина НАЄНКО

«Допущено до захисту»
протокол засідання кафедри
української мови та прикладної лінгвістики
№ 14 від «08» травня 2024 року
завідувач кафедри _____
к.філол.н., доц. **Сергій РІЗНИК**

КИЇВ-2024

Анотація

На матеріалі тексту «Синопису» (Київ, 1674) та сучасних етимологічних словників української мови проаналізовано витoki української етимології як розділу мовознавчої науки, здійснено реконструкцію й оцінку наукового інструментарію українських етимологічних досліджень раннього модерного часу.

Актуальність роботи впливає з масштабу джерела — «Синопис» є пам'яткою, визначальною для формування етнічної тожсамості українців, тому сучасне дослідження «Синопису» розширює уявлення про ці процеси на прикладі тлумачень антропонімів, топонімів, етнонімів у різні часові періоди. Для реконструкції цих етимологій у «Синописі», їхнього зіставлення з поясненнями в сучасних етимологічних словниках, простеження за формуванням і становленням методу етимологізації я розглянула теоретичні роботи з історії етимології, порівняла тлумачення етимонів, окреслила спільне й відмінне в різних підходах. У роботі застосовано такі методи дослідження: загальнонаукові — описовий, індукція, дедукція, порівняння, аналіз і синтез; спеціальні лінгвістичні методи — порівняльно-історичний; зіставлення.

Як впливає з виконаного аналізу, етимології лексем *Мосох, Афет, Кисіль, Савроматія, Африка, Васильків, Київ, сармати, радимичі, в'ятичі, сіверяни, полочани, древляни, поляни* залишаються актуальними. Запропоновані в трактаті етимони топонімів *Хрещатик, Щекавиця, Хоревиця, Либідь* частково зберігаються в сучасних концепціях, з-поміж яких нині не визначено єдино правильну. Тлумачення походження слів *литва, дуліби, роксолани, болгари, волинці, козаки, половці, печеніги, чехи, лехи*, запропоноване в пам'ятці XVII століття, сучасна етимологія відкинула.

Лінгвістична думка середньоукраїнського періоду послідовно розвивалася, удосконалювала свою методологію й засадничі принципи. Здійснений комплексний аналіз процесів етимологізації підтверджує зміни методологічних

засад української етимології й засвідчує безпосередній зв'язок старої науки із сучасною, що можемо означити як спадкоємність.

Ключові слова: історія мовознавства, історія української мови, етимологія, київський «Синопис», етнонім, топонім, антропонім.

Abstract

Based on the text of the Synopsis (Kyiv, 1674) and modern etymological dictionaries of the Ukrainian language, there were analyzed the origins of Ukrainian etymology as a branch of linguistic science, reconstructed and evaluated the scientific tools of Ukrainian etymological research in the early modern period.

The relevance of the topic is determined by the scope of the source — Synopsis is the edition that is crucial for the formation of the ethnic identity of Ukrainians, so the current study of the Synopsis expands the understanding of these processes by examining the interpretations of anthroponyms, toponyms and ethnonyms in different time periods. For reconstruction of these etymologies in the Synopsis, comparing them with the explanations in modern etymological dictionaries, and following the formation and development of the etymologizing method, I reviewed theoretical works on the history of etymology, compared the interpretations of etymons, and outlined the common and different in approaches. The following research methods were used in the work: general scientific methods — description, induction, deduction, comparison, analysis and synthesis; special linguistic methods — comparative historical; comparison.

As it follows from the realized analysis, the etymologies of the lexemes *Mosokh*, *Japheth*, *Kysil*, *Savromatia*, *Africa*, *Vasylkiv*, *Kyiv*, *Sarmatians*, *Radymychi*, *Vyatichi*, *Siveriany*, *Polochany*, *Drevliany*, and *Poliany* remain relevant. The etymons of the toponyms *Khreshchatyk*, *Shchekavytsia*, *Khorevytsia*, and *Lybid* proposed in the treatise are partially preserved in modern concepts, among which the only correct one has not yet been determined. The seventeenth-century etymologies of *Lithuania*,

Duliby, Roksolany, Bolgary, Volyniany, Cossacks, Polovtsians, Pechenihy, Czechs, and Lechs modern etymology rejected.

The linguistic thought of the Middle Ukrainian period consistently developed, improved its methodology and fundamental principles. The comprehensive analysis of the processes of etymologization confirms the changes in the methodological foundations of Ukrainian etymology and shows the direct connection between old and modern science, that can be defined as continuity.

Keywords: history of linguistics, history of the Ukrainian language, etymology, Kyiv Synopsis, ethnonym, toponym, anthroponym.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ЕТИМОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	13
1.1. Засади етимологічної науки	13
1.2. Теорія етимологічних розшуків ранньомодерного часу.....	17
1.3. Принципи етимологічних досліджень сучасного мовознавства.....	18
1.4. Огляд української етимологічної лексикографії.....	19
Висновки до першого розділу	22
РОЗДІЛ 2. ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У ВИСВІТЛЕННІ АВТОРІВ «СИНОПСИСУ»	24
2.1. Проблема слов'янського етногенезу.....	24
2.2. Вплив традиції на етимологізації XVII ст.....	26
2.3. Етнонім <i>слов'яни</i>	26
2.4. Етнонім <i>росси</i> / топонім <i>Русь</i>	30
Висновки до другого розділу	38
РОЗДІЛ 3. ЕТИМОЛОГІЗАЦІЯ АНТРОПОНІМІВ, ТОПОНІМІВ, ЕТНОНІМІВ «СИНОПСИСУ» В ПРОСПЕКТИВНОМУ АСПЕКТІ	39
3.1. Антропоніми.....	39
3.2. Топоніми	45
3.3. Етноніми.....	57
Висновки до третього розділу	71
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ	82
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	83

ВСТУП.

ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ «СИНОПСИСУ»: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ

До кінця XVIII ст. «Синописис» був найпопулярнішою книжкою східно-слов'янської історії. Жоден із східнослов'янських друків XVII ст. не мав такого тривалого впливу, а отож його можна назвати «народною книжкою» [32, с. 162].

Уперше «Синописис» вийшов у світ 1674 р. із друкарні Києво-Печерської лаври заходами Інокентія Гізеля. Друге видання з'явилося вже за чотири роки в незначно розширеному варіанті. Ще через три роки в Києві ж надруковано щонайменше дві, а найімовірніше навіть три версії третього видання. Воно містить значно розлогіший текст, і саме його покладено в основу всіх наступних видань «Синописису», які виходили спочатку з ініціативи Петра I-го (1714 і 1718 рр.), потім Імператорської Академії Наук (1735, 1746, 1762, 1768, 1774, 1785, 1798, 1810 рр.) у Санкт-Петербурзі, а відтак, під орудою митрополита Євгенія Болховітінова, знову в Києві (1823 і 1836 рр.). Окрім цих повних друкованих видань, існують численні публікації фрагментів цього твору, а також рукописні копії. Іще «Синописис» перекладено латинською і грецькою.

Повна назва тексту: «ΣΥΝΟΨΙΣЪ, или Краткое собраніе ω(т) Различны(х) лѣтописце(в)...». На титулі книжки вказано, що вона видана з благословення архимандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля. «Синописис» — це анонімний твір, який приписували Ф.Софоновичу, І.Армашенку, П.Кохановському та ін. За змістом це компілятивний огляд східноєвропейської історії, переважно Київської Русі, із важливими деталями й уточненнями про версії походження та пізніше розселення слов'ян Європою, історію Київського князівства, завоювання Києва, долю Києво-Печерської лаври, існування Київської й Московської митрополій.

Як зазначає З.Когут, те, що в період XVII–XVIII століть пам'ятка витримала понад 28 видань (численні передруки й рукописні копії навіть не враховані до цього числа), засвідчує, що «Синописис» був одним із найвпливовіших текстів в історіографічній традиції раннього нового часу [75].

І донині цю пам'ятку використовують як інструмент історичної легітимації імперської росії (викривлена інтерпретація змістового наповнення) із зазначенням мови пам'ятки як російської. Насправді текст написаний українською редакцією церковнослов'янської мови зі спорадичною інтерференцією народної мови на всіх мовних рівнях. Хоча під впливом зовнішніх чинників мова видань від першого до наступних все більше редагувалася, текст зберігав деякі яскраво українські елементи навіть у кінці XVIII століття.

М. Мозер відзначав, що вибір мови у тексті «Синопису» був навмисним, відтак це стало важливим «інструментом на службі загальноруської справи», адже ще «Граматика...» (1619) Мелетія Смотрицького [61] почала поширення української редакції церковнослов'янської мови на слов'янські простори.

Утвердження «простої мови» (з XVI ст.) пов'язане з розширенням функціональних можливостей і потребою зрозумілого та доступного створення текстів, релігійних і світських. П.Плющ відзначав тогочасне «пробудження національної свідомості в середовищі освічених представників українського народу» [50, с. 154]. Про це пише і В.Русанівський, який визначає причинно-наслідковий зв'язок реформаційних ідей у XVI, що зумовилиювали проникнення елементів простої мови, які переважали в тогочасних юридичних документах, у конфесійну, полемічну й художню літературу. «З розвитком багатостильової літератури пробуджувалася національна самосвідомість» [56, с. 63].

Саме руська мова мала стати новою літературною мовою, втім, староукраїнську мову наприкінці XVIII ст. витіснила штучно витворена слов'яноруська мова церковнослов'янського зразка. Відтак слов'яноруська і російська літературні мови деструктивно впливали на тогочасне поширення староукраїнської мови. Це все набуло рис послідовного багатоетапного російщення, до якого належить і Санкт-Петербурзька переробка (1774 р.) київського видання «Синопису» (1681 р.).

Водночас В. Русанівський підсумував: «ці штучні мови [слов'яноруська і російська] розчищали місце для творення нової української літературної мови — уже не на церковнослов'янській, а на суто народній основі» [56, с. 131]. Ба більше, на західноукраїнській території староукраїнська літературна мова втрималася до ХІХ ст., а на східнослов'янській почасти зберігалася в усній формі — школярські вірші, колядки, акровірші, духовні і світські тексти із старослов'янськими елементами.

Міхаель Мозер у статті «До питання про генезу давньоруського мовного та історичного міту в київському "Синописі"» відзначає найважливіші ознаки української редакції церковнослов'янської мови, зафіксовані у цьому тексті [32, с. 168]:

- написання руск- (звідки й роск-) — здавна узвичаєне в українській і білоруській мовних традиціях: *рускомъ, Рускихъ, Рускійи*;
- префікси воз-, роз-, з-: *возсіяеть, згоршиа, розсхяны*;
- твердий [р] (ствердіння [р']) характерне для північноукраїнського наріччя): *Игора, Цару, Кесара*;
- ствердіння губних як наслідок занепаду редукованих: *голубу, церковъ, осмъ*;
- тверді шиплячі: *помощъ, тысящъ, Руриковичъ*;
- ствердіння [н']: *меншій*;
- інтерференци внаслідок злиття давніх [ы] та [і] в голосний переднього ряду високо-середнього підняття [и]: *Рыбы, до Рыму, унихъ*;
- [о] в позиції після шиплячих і [j]: *чорного, о чомъ, в'щюки, с'чолом'битіем*;
- перехід [ѣ] в [е] (характерний для волинських говірок): *реки*;
- український новий ѣ: *кисль, сль*;
- непрямий відмінок *жерца* (укр. жрець, жерця супроти рос. жрец, жреца);
- м'який [л'] середньоукраїнської доби: *Нидерланды, Голяндія, Ляппія*;
- українські графеми *г* й диграф *кг*: *Пафлягонія, Егеумъ, Портогаліи, Готты, Грецькій, Архіпелягу, Буркгундіа*;

- друга перехідна палаталізація: *Африцѣ, Олзѣ*;
- повноголосні форми: *волосовѣ, городѣ, головномѣ, дорогоценныя*;
- український прийменник з' [сь]: *з' свободными, з' братією, з' сыном, зъ великимѣ*.

Окремо М. Мозер відзначає особливості синтаксису «Синопису» [33, с. 225]:

- доволі нескладна синтакса, що пояснюється тим, що українці, пишучи по-церковнослов'янському, досить часто синтаксично структурували свій текст за правилами «простої мови»;
- спорадичне вживання давальних самостійних зворотів, ускладнених дієприкметникових зворотів;
- переважання складних речень із сурядним типом зв'язку;
- підрядні частини речення — це переважно перший ступінь залежності;
- автор часто вживає неузгоджені дієприкметники у дієприслівникових конструкціях.

Отже, «Синопис» не написаний чистою церковнослов'янською мовою. До київських видань «Синопису» проникає багато українських і польських інтерферем. М. Мозер відзначає численні виправлення у площині правопису та морфології, «спрямовані на усунення специфічних українських форм із церковнослов'янського тексту, які простежуємо вже у третьому київському виданні "Синопису", адже лише після докорінної мовної редакції, яка зачепила всі рівні включно з текстуальними, він міг перетворитися на "перший підручник російської історії", попри те, що надалі залишався київським місцевим літописом» [32, с. 222]. У статті «Санкт-петербурзька "деукраїнізація" мови "Синопису"» М. Мозер порівнює третє киево-печерське видання (1681 р.) із петербурзьким (1774 р.).

«Синопис» мав важливе значення для церковнослов'янської культури, зокрема «у створенні спільного для Києва та Москви славенороського язика, який на той час був малозрозумілий для московитів» [32, с. 163].

Вивчаючи історіографічні джерела й сам «Синописис» у редакціях 1674, 1678 та 1680 років, використовуючи методи квантитативної атрибуції історичних джерел, І.О. Тарнопольська дійшла висновку, що текст був написаний не одним, а кількома авторами. На її переконання, він був своєрідною «колективною монографією XVII століття», створеною в Києво-Печерській лаврі і, можливо, був не стільки науковим історичним твором, скільки засобом пропаганди політичної програми Києво-Печерської лаври, представленої в історико-белетристичній формі. Методи цієї пропаганди були аналогічними до пропагандистських практик Ордену єзуїтів і продовжували загальну для епохи європейського Бароко культурну традицію [63, с. 53].

І.В. Жиленко проаналізувала джерельну базу «Синописису» й особливості її вивчення протягом століть. Дослідниця висловила думку, що за формою написання «Синописис» схожий до історичних енциклопедій, адже був покликаний допомогти в читанні «Києво-Печерського патерика», а також інших агіографічних і полемічних творів. Основне завдання автора полягало в систематизації й короткому викладі різних подій, історичних концепцій без додаткового коментаря чи висловлення свого ставлення до них. За висновками І.В. Жиленко, за ідеологічною спрямованістю автор «Синописису» — православний панславист, для якого першоосновою та центром православного слов'янського світу виступає Русь-росія-Україна та її столиця — Київ, другий Єрусалим. Автор пам'ятки неодноразово наголошує, що саме Київ є духовною столицею православного слов'янства [17].

Ю.Мицик, докладно вивчивши рукописні джерела, дотичні до створення трьох варіантів тексту, висловив гіпотезу про його належність авторству не І.Гізеля, а Ю.Кохановського [30, с. 75]. А проте більшість дослідників вважає, що роль І.Гізеля слід пов'язувати передусім із ідейними настановами й «загальним редагуванням», а текст створили кілька (колектив) авторів. Дослідивши комунікативні ознаки метатексту «Синописису», Г.Наєнко вказала, що він

належить до текстів вторинних (реферативного типу), а відтак авторство його було усвідомлено приховане [37].

Звісно, детальне вивчення мовних особливостей пам'ятки потребує сучасного ґрунтовного аналізу. Ми зосередилися на інших, не менш важливих для історії мови, завданнях. «Синопис» є важливим джерелом для етимологічних студій, адже надає можливість поглибити уявлення про такі розділи ономастики, як топоніміка й етноніміка, із перспективою подальшого зіставлення тлумачень у різні періоди часу. Дослідження покажуть витoki етимології як розділу мовознавчої науки, дадуть можливість реконструювати й оцінити науковий інструментарій українського мовознавства раннього модерного часу.

Попри істотні розбіжності поглядів щодо авторства, суперечки щодо визначення ідеологічної належності тексту (як-от наявність проросійської пропаганди), до доведення чи спростування яких долучалися М.Ф. Сумцов, Ю.А. Мицик, Ф.Сисин, П.М. Мілюков, С.Л. Пештич та ін., «Синопис» залишається вагомим джерелом філологічних досліджень, особливо для вивчення проблемних питань у галузях історії української мови й етимології.

Мета роботи: з'ясувати етимології антропонімів, топонімів, етнонімів у «Синописі», зіставити їх із поясненнями в сучасних етимологічних словниках української мови, простежити за розвитком методу етимологізації, встановити його витoki й результативність.

Актуальність роботи впливає з масштабу джерела — «Синопис» є пам'яткою, визначальною для формування етнічної тожсамості українців, тому сучасне дослідження «Синопису» розширює уявлення про ці процеси.

Теоретичне значення

1. Робота є внеском до вивчення історії української мови II половини XVII століття, що нині не є всебічно опрацьованою.

2. Це внесок до історії етимології, ширше — історії українського мовознавства зазначеного періоду: історичної ономастики, етимології, історичної лексикології мови.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання отриманих результатів для подальших етимологічних розвідок.

Новизна роботи визначена тим, що комплексний аналіз процесу етимологізації з огляду на зміни методологічних засад української етимології на матеріалі пам'ятки раннього модерного часу («Синопис») здійснюється вперше.

Об'єкт дослідження: антропоніми, топоніми, етноніми, вжиті у виданні «Синопису» (1674 року).

Предмет дослідження: методи й прийоми етимологізації як мовознавчого методу XVII століття, перспектива наряду і збереження його елементів у сучасних етимологічних дослідженнях.

Матеріал дослідження: «Синопис» (Київ, 1674 р.) [Синопис].

Завдання:

- розглянути теоретичні роботи з історії етимології,
- зіставити тлумачення антропонімів, топонімів, етнонімів у писемній пам'ятці XVII ст. і в сучасних етимологічних словниках української мови;
- простежити за спільним і відмінним у методах етимологічних досліджень, вказати на втрачені й збережені складники їх результатів.

Для розв'язання поставлених завдань були використані такі **методи:**

- індукція і дедукція;
- аналіз і синтез;
- порівняльно-історичний;
- описовий;
- зіставлення.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ЕТИМОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Засади етимологічної науки

«Етимологія (грец. *ἔτυμολογία*, від *ἔτυμον* – істина і *λόγος* – наука) — 1) походження та історія слова чи морфеми; 2) розділ мовознавства, що вивчає походження й еволюцію слів та морфем» [15].

Історія українського мовознавства в аспекті етимологічних досліджень має поміж своїх здобутків праці О.О. Потебні, Л.А. Булаховського, М.Я. Калиновича, Івана Огієнка, Я.-Б. Рудницького, Ю.О. Жлуктенка, О.С. Мельничука, Т.Б. Лукінової, П.П. Чучки, І.М. Желєзняк, В.В. Німчука, Г.П. Півторака, В.Г. Скляренка, Т.О.Черниш, В.П. Шульгача, С.М. Лучканина та ін. [15].

В. Німчук у своїй монографії «Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.» на прикладах лінгвістично-історіографічних, зокрема граматичних, праць детально аналізує, як розвивалася мовознавча теорія XVI–XVII ст. На противагу новітньому підходу вивчення мовознавства з поділом на теоретичне й конкретно-предметне, український мовознавець пропонує конкретно-предметне мовознавство розглядати як теоретично-практичне й практичне (прикладне), що дає можливість дослідити весь період розвитку теоретичної науки з одночасним простеженням прогресу досліджень і перших спроб опису явищ [43, с. 3].

Із такого погляду важливим для сучасних досліджень постає мовознавство середньоукраїнського періоду в контексті давньої східнослов'янської лінгвістичної традиції, адже тепер увагу вчених привертають трактати, у яких містяться загальні лінгвістичні питання. Ці праці В.Німчук визначає як початки теоретично-практичного мовознавства, зумовлені практичною потребою вивчення конкретних мов.

За спостереженнями В. Німчука, цікавість до слова насамперед зафіксована у прагненнях визначити походження слів (запозичених чи архаїчних) — початковий етап історії мовознавства. Спеціальні історико-лінгвістичні студії визначили, що увагу представників києворуської мовної

свідомості здебільшого привертала проблема походження власних назв — топонімів й антропонімів. Незрозуміла або малозрозуміла мотивація таких слів стимулювала перші етимологічні розшуки, що підтверджують, наприклад, ліпописні оповіді (зауваги Нестора у «Повісті временних літ»). Окремо варто відзначити вплив на тогочасне теоретично-практичне мовознавство прийняття християнства 988 р., що зумовило появу численних словників-ономастиконів, які, крім загальних назв, містили нові християнські антропоніми й біблійні топоніми — значення імен грецького походження були переважно зрозумілі для освічених людей, тому їхні тлумачення спорадичні, на відміну від старослов'янських антропонімій.

З давньоруської лексикографії збереглися три словники ономастичного напрямку (XIII ст.): «О именьхъ и глемыхъ жидовськимъ языкъмь...», «А се имена жидовская роусьскы тълкована», «Рѣчь жидовскаго языка. преложена на роускоюю» [44]. Протягом XI–XIII ст. популярності набули словнички із тлумаченнями алегоричних і символічних значень слів.

Типовою рисою етимологічних спроб XVI–XVII ст. В. Німчук визначає дериваційні зв'язки слів за ознакою зовнішньої співзвучності [43, с. 178]. Таке твердження обмежує інструментарій етимологічних досліджень раннього модерного часу, що спростовано комплексним аналізом процесу етимологізації на матеріалі «Синопису».

Основні принципи етимологічної науки як складника історії староукраїнського мовознавства поступово формували цілі покоління вчених: перші спроби етимологізувань давньоруського періоду були продовжені в ранньомодерний час, а згодом удосконалені сучасними підходами відповідно до зміни методологічних підходів.

Історичне дослідження лексичного складу мови, процесів етимологізації насамперед потребують вивчення історичних передумов, культурно зумовлених чинників і закономірностей розвитку етимологічної лексикографії.

Історія етимологічних досліджень як окрема галузь знання про мову досі повністю не систематизована, а обмежується лише частковим описом принципів вивчення походження слів. У своїй кандидатській дисертації «Українська етимологічна лексикографія: історія, теорія та практика» Н.Назаров здійснив першу спробу «синтетичного розгляду етимологічної лексикографії з одного боку, а з другого — послідовного висвітлення еволюції етимологічних досліджень від давнини до сьогодення» [39, с. 85].

Історичний розвиток слів пов'язаний із постійним впливом живомовних процесів. Вивчення еволюції словникового складу мови, зокрема семантичних змін, неможливо реалізувати без залучення знань з етимології, завданням якої є віднайдення первинних значень і форм слів.

Етимологічний складник зберігає внутрішню форму слова, що дає змогу завдяки діахронічному дослідженню одиниць мовної системи реконструювати особливості пізнання світу, систематизації знань зі збереженням уявлень про тогочасні навколишні реалії мовців. Відновлювана у процесі етимологічного аналізу первісна форма одиниці мови (етимон) — це закодовані складники мовної свідомості: історія, культура, світогляд, побут, простір, релігія, міфологія тощо.

Питання походження слів усе ще є одним із важливих аспектів історичного мовознавства. На різних етапах розвитку наукового знання превалював той чи той принцип реконструкції лексичної системи, звукової форми, словотвірної будови чи смислових рис лексичних складників, втім, невіддільною частиною будь-якого етимологічного дослідження завжди є комбінація різноаспектих матеріалів та методологічних засад фонетики, морфології, лексикології, семантики.

Можна виокремити «три основні різновиди досліджень»:

1. вивчення генези та історичного розвитку окремо взятих слів;

2. вивчення походження та еволюції груп слів, належних до певної логіко-тематичної категорії;
3. вивчення виникнення та розвитку генетичних угруповань слів, об'єднаних довкола спільного для них прамовного кореня» [15].

Етимологічний аналіз фіксує історичні взаємодії мови та носіїв, формує наукову парадигму розуміння слів від ранніх етапів розвитку мовних особистостей. Етимологічні практики вивчають рефлексії мовної свідомості і мовленнєвої поведінки носіїв на матеріал лексем і їхніх реалій. Це значно розширює межі процесів етимологізації від суто лінгвістичного явища до лінгвоісторіографічного методу дослідження, тому результати досліджень походження слів, які репрезентують етимологічні словники, є значущими для різних напрямів мовознавства.

Слов'янські етимологічні студії останніх десятиліть актуалізують поліхронічну лексикологію слов'янських мов. Із цим пов'язаний інтерес до створення етимологічних словників, що містили б цілісні реконструкції з поглибленими етимологічними характеристиками лексико-семантичних і словотвірних систем праслов'янської мови.

Безперечно, етимологічні дослідження можуть бути присвячені вивченню й народної, і наукової етимології. У нашому дослідженні увагу зосереджено на зіставленні процесів етимологізації XVII ст. із сучасним науковим підходом до вивчення походження слів; як відомо, він враховує шість принципів: фонетичний, семантичний, словотвірний, генетичний, речовий і просторовий, які пов'язані з порівняльно-історичним методом [22, с. 237].

Важливо зазначити, що народна етимологія фіксує нерелевантний номінаційний шаблон, адже це спроба мовця пояснити походження за подібністю або тотожністю слова з уже відомим йому і схожим; результатом такого підходу є «хибна семантизація та мотивація лексем, оскільки формально-семантичні зв'язки простежують між етимологічно неспорідненими різнокореневими

словами» [41]. Досить довгий час саме народні етимології переважали у свідомості мовців; вони є давніми формами фіксації дійсності.

1.2. Теорія етимологічних розшуків ранньомодерного часу

Г. Наєнко, проаналізувавши тлумачення семантики та мотивацію лексем, наведених П. Бериндою в «Лексиконі» (1627) [2], зазначає численні приклади авторських спроб пояснення мотивованості та зближення значень слів, які у відношеннях похідності не перебувають [36, с. 48].

Лінгвістична думка середньоукраїнського періоду розвивалася в руслі філософських напрямків, генетично пов'язаних з ученням стоїків про слово-логос. Згідно з ним, Логос – це єдина розумна сила світу, що нерозривно пов'язує активну та пасивну, матеріальну та духовну сторони буття. Це водночас і фізична субстанція, й універсальний логос, розумне одушевлення природи. В основі розробки діалектики знаходилися уявлення про знакову природу слова-логосу, про необхідність відрізняти позначуване і позначувальне. Етимологічні дослідження, яким староукраїнські книжники приділяли значну увагу, базувалися на теорії природного зв'язку між словом і предметом [36, с. 48].

Ймовірно, на уявлення староукраїнських учених про завдання лінгвістичної науки й далші етимологічні розшуки вплинула дефініція терміна *етимологія* з «Граматики» М. Смотрицького: «етимологія єсть часть Грамматики втораа, реченіа раздѣлати и ко своєї кождо слово части со разсужденіємъ относити оучащаа» [61]. У своєму дослідженні Г. Наєнко доходить висновку: «можна передбачити, що йдеться тут і про виокремлення значущих частин у слові, і про відношення похідного слова до твірного, і про міркування щодо метафоричності традиційних християнських образів» [37]. Це дає змогу стверджувати, що вже в XVII ст. термін *етимологія* як «вчення про частини мови» включав у своїй семантиці й значення «вчення про будову та творення похідних слів». Це впливало з того, що в структурі тогочасного мовознавства словотвір, морфеміка й етимологія не були окремими розділами.

Словник П. Беринди [2] був спрямований на забезпечення практичних потреб легшого сприйняття невідомих слів, тому поєднував елементи енциклопедичного і лінгвістичного викладу. Спроби морфологічного аналізу мовних одиниць частково охоплюють і етимологічні розвідки, зумовлені аспектом порівняльності мов у спробі пошуків твірних основ. Пізніші дослідження будуть розширені до пошуків етимонів (первісна форма слова).

Якщо для європейської етимологічної лексикографії XVII ст. остаточно сформувало її ознаки як самостійної галузі, адже різні тематичні й функціональні рівні тогочасної лексики ставали об'єктами етимологічних досліджень, то для української цей період став радше підготовчим етапом [39, с. 34].

Українська лексикографія XVII-XVIII ст., поєднуючи досвід західноєвропейської й візантійської лінгвістики, лише починала набувати етимологічного характеру, хоча ще впродовж тривалого часу це були переважно спорадичні зауваги, а не послідовні пошуки й обґрунтування. Тільки наприкінці XIX ст. українські вчені у своїх мовознавчих розвідках починають впроваджувати порівняльно-історичний метод замість описового.

1.3. Принципи етимологічних досліджень сучасного мовознавства

Праці М.О. Максимовича [26] про питання етимології слів, генеалогічну класифікацію мов і мовних об'єднань започаткували вивчення міфологічної та світопояснювальної функцій етимології.

Здійснені панславістом П.Я. Лукашевичем дослідження віддалених зв'язків мов і його гіпотеза субстратної зумовленості мовного різноманіття [25] перегукуються зі значно пізнішою ностратичною теорією В.М. Ілліча-Світича (XX ст.) [38].

Принцип міждисциплінарності наукових досліджень О.О. Потебні [52] дозволив йому зосереджуватися на вивченні всього комплексу уявлень, із якими було пов'язане те чи те слово. Н. Назаров влучно зауважує, що результати етимологічних напрацювань українського вченого були близькими до ідеї Е.

Кассіра: «найглибшою межею етимології має бути не певне мовне явище, а мислення, що йому передувало» [39, с. 121].

Етимологічні розвідки Л.А. Булаховського в контексті історичної семасіології мають важливі ідеї про значення мотивації та роль асоціацій у свідомості, що є чинниками впливу на процес найменування (метафоричні й метонімічні етимологічні мотивації назв птахів) [7].

А.О. Білецький ґрунтовно вивчав еволюцію семантики, її роль в етимологічних дослідженнях, розробив методологічні рекомендації, у яких зазначив, що для історичного дослідження лексики окрім фактів фонетичної та морфологічної подібності мов варто залучати культурно-ідеологічні аспекти [4].

О.С. Мельничук у своїй практиці дотримувався принципу внутрішньої реконструкції та зіставлення споріднених мовних елементів. Щодо обмежень цього методу він зазначив у «Вступі до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» таке: «значення порівняльно-історичного методу для вивчення зовнішньої історії відповідних мов залишається поки що відносно невеликим, оскільки він здебільшого не забезпечує пов'язання реконструйованих явищ прамови з якимись конкретними періодами розвитку суспільства, що було її носієм [29, с. 15].

1.4. Огляд української етимологічної лексикографії

Для нашого дослідження першорядне значення мають такі праці українських етимологів.

Словник гідронімів України (1979 р.) [59] містить 20 тисяч основних і майже 24 тис. варіантних гідронімів. Словникові статті охоплюють специфічний комплекс гідронімічної лексики УРСР із зафіксованою в літописах, грамотах, офіційних актах, атласах, картах, списках, енциклопедіях інформацією — відомості й матеріали з лінгвістики, історії, географії, археології та інших суміжних сфер знань. «Укладачі: І.Железняк, А.Корепанова, Л.Масенко, А.Непокупний, В.Німчук, Є.Отін, О.Стрижак, К.Цілуйко» [59]/

Видання **Етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі** (1985 р.) стало надзвичайно вагомим внеском до української етимологічної лексикографії й вивчення топонімії Слов'янщини. У понад 700 лексикографічних статтях укладачі І.Желєзняк, А. Корепанова, Л.Масенко, О. Стрижак опрацювали топонімікон, що історично й географічно охоплює територію південної частини Київської Русі IX–XIII ст. [ЕСЛГНПР].

Важливо відзначити, що автори звертають увагу на спроби ономастичних розвідок тогочасного лінгвістичного рівня ще на початку IX ст. Для етимологічних розвідок були використані найдавніші матеріали східнослов'янського літописання. Ці історико-хронікальні, художньо-наукові, політико-ідеологічні писемні тексти дають підстави дослідити географічні, культурні, історіографічні, соціальні глибини частини Південно-Східної Європи із залученням наукового обґрунтування мовознавчого складника на фонетичному, лексико-семантичному (зокрема етимологічному й діалектологічному), словотвірному, орфографічному рівнях [ЕСЛГНПР].

Для нашого дослідження цінними стали словникові статті, присвячені проблемам етно-, глото- й соціогенезу, наприклад, етимологічні студії та наукові пошуки зі встановлення й систематизації генетичних зв'язків топоніма *Русь*.

3700 етимологій **Етимологічного словника топонімів України** В.Лучика (2014 р.) [ЕСТУ]. відтворюють мовну картину світу українців, охоплюючи історичний і сучасний топонімний простір із важливою лінгвістичною і позалінгвістичною інформацією від часів Трипілля до сьогодення. Упорядковані у словнику гіпотези етимологізацій і вміщені пропозиції етимонів мають теоретичне й практичне значення, щоб надалі системно вивчати контакти й генетичні зв'язки споріднених і неспоріднених мов на прикладах власних географічних назв. Це напрям, у якому з орієнтацією на слов'янську та індоєвропейську компаративістику перспективно розвивається вітчизняне мовознавство [ЕСТУ].

Етимологічний словник української мови (1982–2016 рр.) [ЕСУМ] — лексикографічна праця, що накопичила досвід кодифікації й опису лексичного складу української мови в комплексі з напрацюваннями етимологів, стилістів, семасіологів, акцентологів та представників інших суміжних дисциплін. Концепція укладання ЕСУМ належить О.С. Мельничуку, який у своїх етимологічних працях послідовно розробляв новий аспект етимологічних досліджень: «виявлення етимологічних гнізд коренів, що походять від одного непоширеного кореня, на лексичному матеріалі цілої групи чи сім'ї споріднених мов» [27, с. 30]. На його думку, етимологічні дослідження будь-якої мови потребують якомога глибшої реконструкції всіх елементів її основного лексичного складу. Для реалізації зазначений підхід видається майже неможливим, втім це віднайшло потенціал в утвердженій О.С. Мельничуком традиції гніздового підходу в історичній лексикології [28].

Джерельна й загальнокультурна база Етимологічного словника української мови роблять його фундаментальним в історії лінгвоукраїністики, славістики й індоєвропейістики. До того ж важливий науковий внесок ЕСУМ полягає в систематизації українського словникарства як культуротворчого явища. Один із укладачів ЕСУМ, О.Б. Ткаченко досліджував соціолінгвістичне підґрунтя субстратного впливу із детальним вивченням взаємодій на різних рівнях (лексичному, граматичному, фонетичному, синтаксичному) [64]. Це і стало основою укладання словника, який є важливим здобутком української етимологічної лексикографії.

Висновки до першого розділу

Етимологічна наука, що вивчає внутрішню форму слів, є важливим аспектом історичного мовознавства. Брак знань з етимології значно обмежує вивчення еволюції словникового складу мови. Історія українських етимологічних досліджень навіть у ХХІ ст. потребує уточнення, а також систематизації прийомів етимологізації як цілісної наукової парадигми від ранніх етапів розвитку до сьогодні.

Метою етимологічного аналізу є встановлення походження окремих лексем або специфічних тематичних груп слів на матеріалах, що фіксують контакти й генетичні зв'язки споріднених і неспоріднених мов. Сучасний науковий підхід враховує шість принципів: фонетичний, семантичний, словотвірний, генетичний, речовий і просторовий.

Спорадичні спроби фіксації результатів лінгвістичних розшуків в етимологічній лексикографії маємо вже у працях ранньомодерного часу, наприклад, авторські пояснення мотивації лексем П. Бериндою в «Лексиконі» (1627) [2], а також і в інших авторів. До етимологізацій вдавалися й автори полемічних текстів, і проповідники, і поети.

Методологічні засади сучасних етимологічних досліджень послідовно сформувалися в підходах українських вчених: М.О. Максимовича (міфологічна та світопояснювальна функції походження слів), П.Я. Лукашевича (віддалені зв'язки мов, гіпотеза субстратної зумовленості мовного різноманіття), О.О. Потебні (міждисциплінарний принцип досліджень з увагою до процесу мислення), Л.А. Булаховського (історична семасіологія), А.О. Білецького (культурно-ідеологічні аспекти методологічних рекомендацій), О.С. Мельничука (принцип внутрішньої реконструкції та зіставлення споріднених мовних елементів).

Українська етимологічна лексикографія ХХ-ХХІ ст. охоплює:

- конкретні тематичні групи лексики, наприклад: гідронімікон — Словник гідронімів України (1979 р.); топонімікон — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі (1985 р.), Етимологічний словник топонімів України (2014 р.);
- походження лексики української мови із застосуванням гетерогенного підходу — Етимологічний словник української мови (1982–2016 рр.).

Для нашого дослідження цінними стали словникові статті, присвячені проблемам етно-, глото- й соціогенезу.

Європейська лінгвістика та славістика від середини ХХ ст. позначені активним інтересом до новаторських ідей в етимологічних дослідженнях (наприклад, залучення субстрату з доповненням ностратичними паралелями), що простежуємо і в останніх наукових працях. Етимологія важлива для розуміння розвитку мови та її культурного контексту, а систематизація та подальший розвиток досліджень у цій галузі відкривають шлях до більш глибокого розуміння лексичного складу мови з можливими міждисциплінарними уточненнями.

РОЗДІЛ 2. ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У ВИСВІТЛЕННІ АВТОРІВ «СИНОПСИСУ»

2.1. Проблема слов'янського етногенезу

Проблема походження та ранньої історії слов'янських народів, їхніх міграційних рухів, формування етнокультурних спільнот і взаємодії з іншими етнічними групами є однією з ключових тем історичних досліджень уже протягом багатьох століть.

Слов'янський етногенез важливий для лінгвістики в аспекті вивчення походження слов'янських мов, їхнього розвитку і взаємозв'язку з іншими мовами. Питання формування етнічної ідентичності слов'ян набуло міждисциплінарного характеру. Для нашого дослідження актуальним є етимологічний складник конкретних одиниць — етнонімів *слов'яни* та *росси*. Саме аналіз історичних джерел, таких як хроніки, літописи, географічні та етнографічні тексти, стає необхідним у спробах розв'язання проблеми слов'янського етногенезу.

Зосередимося детальніше на періоді ранньомодерного часу. Тогочасні історіографічні погляди впродовж тривалого часу мали вирішальне значення і ставали джерелами теоретичних концепцій, аж доки не розпочалося системне розроблення теорії і методики етногенетичних досліджень [46, с. 3]. Середньовічна концепція, побудована на теорії Мосох-Москва, корінням сягає праць польських хроністів XVII-XVIII ст., які висвітлювали проблему слов'янської культурно-мовної спільності й були своєрідними авторитетами. Історичні твори XVII-XVIII ст. — Український хронограф другої редакції (Літопис в редакції Л. Боболинського), «Синопис», «Хроніка» Ф.Софоновича та ін., — автори яких успадкували традицію поляків-попередників, стали «справжніми історіями прагматичного характеру з виразним нахилом до історичної і навіть філософської синтези» [45, с. 140]. Відтак і в «Синописі» для опису проблеми слов'янського етногенезу була обрана методологія

провіденціалізму — «релігійно-філософська концепція історії як промислу Божого» [55].

Як відзначає С.Копилов, «Синопис» органічно вклинив минуле слов'ян у світову історію, підкресливши у розділі «Про Мосоха, прабатька слов'яноноруського і про плем'я його» початкову спільність їх походження з іншими європейськими народами [20, с. 30].

Автори «Синопису», хоч і відзначають існування різних концепцій, втім наполягають саме на концепції походження слов'ян від Мосоха. У відповідному розділі зазначено, що від Мосоха ведуть родовід не лише московські, але й руські, або російські люди.

Важливо звернути увагу на авторське усвідомлення відмінності росіян (москва, московити) від українців (русь) [34, с. 115]. Про це свідчать використані у тексті пам'ятки переліки етнонімів і фрази з їхнім використанням: «москва, россы, поляки, литва, поморяне, волинци и прочии»; «московских, славно-российских, полских, волинских, ческих, болгарских, сербских, карвацких..»; «не токмо Москва, народ великий, но и вся Русь, или Россія..».

Для пояснення концептуального перевороту в генеалогії слов'янських народів З.Когут порівнює Густинський літопис і київський «Синопис» та різні цілі авторів цих праць. Для першого це — підкреслити «значення Києва як духовного і культурного центру руських земель у складі Речі Посполитої». Для другого — «духовна й культурна роль Києва як центру руських земель, але вже в складі Московського царства» [19, с. 14].

Тут важливо зазначити, що концепція родоводу від Мосоха-Мешеа, яка надовго утвердилася в історіографічній традиції саме завдяки прихильності авторів «Синопису», була обумовлена пошуком способів «поєднання двох історичних, політичних та культурних традицій — давньої "київської" та відносно молодшої, "московської" [19, с. 14; 75]. Результатом стала концепція єдиного історичного простору.

2.2. Вплив традиції на етимологізації XVII ст.

Етимологізація як комплексний процес, що поєднує лінгвістичний, історичний, географічний, культурний, соціальний та когнітивний складники, накопичує інформацію, фіксує конкретні уявлення про життя й мислення носіїв мови в певний період мовно-культурного розвитку. Етимологічні дослідження за даними писемних пам'яток реконструюють уявлення про слова, що вміщують закодовані історичні, культурні й соціальні реалії життя, світоглядні орієнтири авторів як представників тогочасної мовної свідомості.

Визначна пам'ятка східнослов'янської історії «Синописис» на сьогодні ще не є детально вивченою в лінгвістичному плані. Текстовий матеріал дає змогу здійснити ґрунтовні дослідження процесів етимологізації XVII ст., адже тут вміщено оригінальні пояснення відомих тогочасних етимологій, що істотно відрізняються від запропонованих у сучасних словниках.

Часто погляди анонімних авторів «Синописису» зумовлені давнішою традицією літописання, яка утверджувала біблійне походження націй з легендарними історіями про раннє розселення слов'ян [49, с. 290]. Головними темами історичного наративу тут є ідеї династії, держави, релігії, нації з послідовною концептуалізацією минулого. Безперечно, усе це впливає і на процес етимологізування.

У розгляді нашого матеріалу ми дотримуватимемося такої послідовності: фрагмент тексту «Синописису» супроводжуватимемо перекладом сучасною українською мовою, запропонованим І.Жиленко [17]. Далі залучатимемо сучасні праці, у яких етимологізуються відповідні лексеми.

2.3. Етнонім *слов'яни*

СЛОВ'ЯНИ

«Тойже Нарвдъ (или Племѣ Афетовѣ) Силою, Мужествомъ, и Храбростію превзійде, страшен, и славенъ всеми свѣту бѣст: [ѣко вси Вѣтхїи и достовѣрнѣи Лѣтѣписци свѣдѣтелствують] ни в чesомъ бо иномъ, точію въ дѣлѣ

Воинственнѡмъ ꙗвѡмъ, и ѿтѡди препитаніе и всѡкѡи нуждѡ свои исполнѡше. И ѿ СЛАВНЫХъ дѡлѡсь своихъ, найпачеже Вѡинскихъ, СЛАВЯНАМИ, или СЛАВНЫМИ зватисѡ начаша. Такожде и ѡзыкъ Славенскѡй единъ ѿ седми десѡтъ и двоухъ, ѿ столпотвореніѡ по размѡшеніи ѡзыкъв изшедшій, имже даде Богъ Племені Афетову глаголати, ѿ славы Имени СЛАВЯНОВУ, СЛАВЕНСКУ наречесѡ. Сегѡ ради въ Памѡт СЛАВУ Нарѡда СЛАВЕНСКА и древній Россійскій Кнзи, сынѡмъ своимъ имена припрѡзѡюте къ СЛАВѡ даѡху: ѡко же Свѡтослав, сѡрѡчь стію снабдѡвлѡй слави. или Свѡтослав, свѡтѡсѡ славою, ѡрославъ, ѡрѡсѡ за слави. Мстислав, «Мстѡсѡ въ слави». Мечиславъ, ѡко «славенъ бѡ ѿ Меча», и прочѡ: симъ подобнаѡ» [Синописис].

«Народ же Афетів перевищив усіх інших силою, мужністю і хоробрістю, [був] страшний і славний по всьому світу (як усі давні й достовірні літописці свідчать), нічим іншим крім військової справи не займався, і з тим харч та все необхідне здобував. І від славних справ своїх, передусім військових, слов'янами чи "славними" почали зватися. Також і мова слов'янська походить від стовпотворіння по змішанні мов, одна з сімдесяти двоух, племені Афетового, і від слави іменем слов'янської наречена. Задля того в пам'ять слави народу слов'янського і давні російські князі синам своїм імена, співзвучні зі [словом] "слава" давали — як Святослав чи Світослав, Ярослав, Мстислав, тобто "Мстить славно", Мечислав, тобто "уславлений мечем" та інше, цьому подібне» [17].

Сучасне довідкове видання ЕІУ (у 10 т.) з огляду на тривале науково-дослідне опрацювання історіографічних джерел пропонує розмежування двох значень етноніма слов'яни: перше — давнє, друге — сучасне. «Слов'яни (давні) — група племен, предки сучасних слов'янських народів. Слов'яни (сучасні) — народи, мови яких утворюють слов'янську групу індоєвропейської сім'ї. Лінгвісти стверджують, що сучасні слов'янські мови походять від єдиної слов'янської, яка сформувалася на основі праслов'янських діалектів» [ЕІУ, 2013, т. 9, с. 638].

Автор ЕССУМ Іван Огієнко у словниковій статті, присвяченій **слов'янам**, звертає увагу на велику кількість пропонованих упродовж кількох століть варіантів походження назви, що й досі не має усталеного етимона.

Проаналізувавши мовно-історичні дослідження, І. Огієнко зводить спроби учених пояснити етимологію слова **слов'янин** до двох основних слововиводів. 1) «ще з XVI ст. "слов'янина" виводили від слави, тобто слов'янин — то "славний" (слав'яни). Коллар та інші слов'янські патріоти сильно поширили цю гіпотезу. Але тепер її вже відкинули, бо старослов'янська мова знає тільки словѣнинъ (словіанинъ); гр. Sklavi і лат. sclavi, так само говорить про форму "слов'янин", бо /o/ в чужих мовах звичайно передається через /a/»; 2) «дуже давня й гіпотеза про повстання від "слова"; з легкої руки Добровського ця гіпотеза часта ще й тепер. Звичайно вказують, що "слов'янин", — це той, що говорить зрозумілою мовою в протилежність "німцєві", — хто говорить незрозуміло» [ЕССУМ, 1994, т. 4, с. 278]. Окрім цих найпоширеніших версій, він згадує й інші теорії, наприклад, українського славіста, професора Г.Ільїнського, який у своїх статтях, присвячених питанням етимологій, «виводив слов'янина від slova — гр. оброблена земля — той, що живе на обробленій землі, землероб, у протилежність німцєві від nem — пастух, номад» [ЕССУМ, 1994, т. 4, с. 278].

Якщо ранньомодерні історіографи та літератори пов'язували антропоніми з часткою -слав як похідні від етноніма, то тут зазначена версія навпаки, ніби-то від великої кількості власних назв на -слав представників народу пояснюється перехід голосного звука в етнонімі (слов- — слав-). Варто зауважити також ідею польського філолога А.Брюкнера, який виводить слово «слав'янин від кореня sleu-: того самого, що від нього походить слово "слуга"» [71, с. 119]. І.Огієнко схиляється до «середньовічно-латинського sclavus — невольник, у латинській мові і два значення слуга і слов'янин збігались, бо слов'ян часто у середні віки продавали як невольників» [ЕССУМ, 1994, т. 4, с. 278].

ЕСЛТІР фіксує версію відгідронімного походження назви етноніма, простежуючи зв'язки з загальноновживаними лексемами мов-представниць інших

мовних сімей (генетичний принцип етимологічних досліджень), що також можуть бути етимонами: «Слов'яни — псл. *slověne* (*slověnin*); загальноприйнятої етимології не має; найбільш переконливе виведення від якогось гідроніма; др. Словутичь "Дніпро", р. Служа, п. *Sława*, *Sławica*, схв. Славница, назва села лит. *Šlavė'pai* на річці *Šlavė*, які зіставляються з гр. *κλύζω* "обмиваю", *κλύδων* "приплив", лат. *cluo* "очищаю", *cloaca* "каналізаційний стік"; зіставляється також з гр. *λαός* "народ", з псл. *slovo* "слово", з ірл. *slúag* "натовп, військо", з гот. *slavan* «мовчати» та ін.» [ЕСЛТІР, с. 121].

Автори «Синопису» етнонім *слов'яни* та глотонім *слов'янська* етимологізуються від слави народу як визначної характеристики його представників (приклад народної етимології). Також є коментар про подальше використання компонента «слава» як частини композитних власних імен.

На прикладі іншої писемної пам'ятки XVII ст., уривку «Хроніки з літописців стародавніх» Ф.Софоновича, можемо простежити словотвірну модель іменника (антропонімікону) із авторським поясненням особливостей онімного простору Київської Русі дохристиянського періоду, представленого антропонімами-композитами з основою -слав: «Словеными зас назвалися, повѣдают, ^ Словенного моря албо от славы и ^ славныхъ своихъ во звитязтвахъ дѣлъ рыцерскихъ, которыми по всемъ свѣтѣ славными были и не так во скарбахъ, якъ во славѣ кахалися. Для того княземъ своимъ и ихъ потомкомъ, особливе руссий, славяне, и имена, злученыи зъ славою, давали: Сѣтослав, Всеслав, Вышеслав, Станислав, Ярослав, Доброслав, Изяслав, Премыслав, Вячеслав, Мечислав, Мъстислав, Судиславъ, Владислав, Болеслав и проче. Также и княгинямъ своимъ давали: Збыслава, Предислава и проч.» [62, с. 56].

Зважаючи на контекст наукового текстотворення, Г. Наєнко пропонує термін «етимологічна дефініція» [36]. Здійснена староукраїнськими авторами спроба визначення внутрішньої форми етноніма *слов'яни* та ряду композитних антропонімів із частиною -слав (типу Станіслав, Ярослав, Мечислав та ін.) за

асоціацією з загальноживаною лексемою *слава* є елементом філософського підґрунтя (слово-логос), що був фундаментом тогочасної наукової картини світу для символізуючої середньовічної свідомості.

2.4. Етнонім *росси* / топонім *Русь*

РОССИ (россійський народ)

«Рускіи или паче Руссійскіи Нарвды, тыижде сить Слав<не: единагв бо естества, ^ца своегв Афета, и тогожде <зыка; ибв <кв Слав<не ^ славныхъ дѣлесъ своихъ искони Славенское им< себѣ привбрѣтоша, Такв по времени ^ РОСС²ѧН²ѧ по мнѣгим странамъ племене своегв РОСС²ѧН²ѧ, а потом РОСС²ѧН²ѧ прозвашас<. Нѣцїи близъ мимошедших времен сказоваху Руссовъ ^ городка Русси, недалече Великогв Новгорода лежата; Иныи ^ рѣки Роси; друзїи ^ рисыхъ волосовъ, съ ѣковыми и нынѣ везде мнѣгв сить Русси. Но паче всѣхъ тѣхъ подобїй достовѣрнѣе, и приличнѣе ^ Россѣ<нїя своегв Россы им< то ^ древнихъ времен себѣ ст<жаша: Ибо на широкой части свѣта, по мнѣгимъ различнымъ странам, иныи надъ моремъ Чорнымъ, Понтскимъ Евкином, иныи надъ Танаисъ или Дономъ, и Волгою Рѣками, Иныи надъ Дунайскими, Днѣстровыми, Днѣпровыми и Десновыми Берегами, широко и различно селений своими рассѣ<шас<. Тако всѣ древнїи лѣтописци, Греческіи, Россійскїи, Римскїи, и Польскїи, свѣдѣтельствуот. Найпаче и Божественное писанїе ^ Пророчества ²езекїїлева, въ Главѣ 38 и 39 им< тое Руссовъ приличнѣе из<вл<еть, нарицаюте Кн<з< Русска Мосохъ, и прѣ. И тако Руссовъ ^ РОСС²ѧН²ѧ своего прозвашас<, а ^ Слав<нѣв именемъ точїю разнствїют, по Русси же своему единѣ сить, и >кв единѣ и тойжде Нарвдѣ Славенскїй, Нарѣцаетьс< славено-Русскїй, или Славно-Русскїй» [Синописис].

«Руські, чи, точнїше, російскї народи — ті ж слов'яни — [від] одного бо ества, батька свого Афета, і одної мови [походять]. Бо як слов'яни задля славнихъ справ своїхъ здавна набули собі слов'янське ім'я, так по часі "розсіювання" племінного по багатьохъ земляхъ "россіянами", а потім "россами" прозвалися.

Деякі ближчі до минулих часів оповідають, [що походять] роси від городка Роси, що лежить недалеко від Великого Новгороду, інші — від ріки Росі. Інші — від русого волосся, з яким і нині скрізь багато русі. Але найбільш достовірно з усіх тих подібностей, і вірогідніше, що від розсіювання свого россі ім'я те здавна собі набули, бо на широкій частині світу, по багатьох різних землях, одні над морем Чорним Понтійським Евксином, інші над Танаїсом чи Доном, і Волгою ріками, інші над Дунайськими, Дністровими, Дніпровими, Деснянськими берегами широко і різноманітно поселеннями своїми розсіялися. Так всі давні літописці — грецькі, російські, римські і польські свідчать. Найбільше ж Божественне Писання від Пророцтва Іезекиїлевого в главі 38 та 39 ім'я те россів належно оповідає, називаючи князя Росьського, Мосоха, і ін. Отже, "росси" від "розсіяння" свого прозвалися, а від слов'ян [інших] відрізняються тільки назвою, за родом же своїм єдиними [з ними] є, і оскільки один і той же народ слов'янський — називається слов'яно-россійським чи славнороссійським» [17].

Укладачі ЕІУ, проаналізувавши середньовічні писемні джерела, відзначають три значення, у яких вживали назву Русь: «1) назва народу; 2) назва території, населеної руссю; 3) назва держави Русі (т. зв. Руська земля)» [ЕІУ, 2012, т. 9, с. 388)].

Щодо етимології вони віддають перевагу скандинавській гіпотезі походження назви *Русь*, згідно з якою це слов'янське запозичення *Routsī* з фінської мови, що має значення "скандинави, шведи". Хоча у словниковій статті автори також зауважують, що «надійної етимології не запропоновано, але вважається, ніби вона походить від однієї з реконструйованих (історично не зафіксованих) форм (*rođsmen*, *rođskarlar*, *rotđ(e)R*) зі значенням "учасник морського походу"» [ЕІУ, 2012, т. 9, с. 388].

Натомість в ЕСУМ, окрім найпоширенішої версії про фінське посередництво з давньоісландської зі значенням "веслярі, мореплавці", зазначена гіпотеза «про місцеве, південне походження назви, у тому числі з індоарійських мов, зокрема

від дінд. *raḡṣa-* "світло, світлий", з кельтських мов (як пов'язаної з назвою племені лат. *Rut(h)ēni* «рутени») та ін.» [ЕСУМ, 2006, том 5, с. 145].

Оскільки назва *Русь* свого часу побутувала у трьох різних значеннях, які можна означити як родо-видові зв'язки, важливо встановити їхній логіко-хронологічний порядок: «Назва "Руська земля" виникла від спільної назви народів, що заселяли цю територію; згодом етнонім (назва народу) перетворився в політонім (назва політичного утворення)» [40, с. 33]. Конгломерат слов'янських племен навколо Києва став єдиною спільнотою під назвою Русь, а племінні назви поступово втратили свою вживаність.

Етимологія етноніма/політоніма *Русь* є об'єктом численних історичних і лінгво-культурологічних досліджень. Попри істотну кількість історичної та мовознавчої літератури, до сьогодні його етимологічне значення залишається затемненим, тому ця комплексна й міждисциплінарна проблема продовжує привертати увагу науковців різного профілю: це лінгвісти, історики, археологи, етнологи, культурологи, палеославісти.

Кількість лінгво-історичних варіантів походження назви *Русь* щороку зростає. Втім, важливо пам'ятати, що емоційний складник у жодному разі не повинен переважати наукові пошуки й фундаментальні аргументи з об'єктивністю та ретельністю досліджень. За висновками Є. Наконечного, етимологію «пробують виводити з фінської мови, шведської, датської, готської, естонської, комі, удмуртської, карельської, угорської, хозарської, кельтської, литовської, тюркської, арабської, єврейської і навіть з древніх мов Близького Сходу» [40, с. 36].

Ми зосередимося детальніше на тих, що свого часу набули найбільшого наукового обґрунтування. Це 14 основних концепцій походження назви *Русь*, а саме: варязька, норманська, готська, кельтська, полабсько-поморська, прусько-литовська, росьська, волзька, русанська, руська, грецька, латинська, ревксинальсько-роксоланська, хозарсько-тюркська. Ці гіпотези ієрархічно систематизовані в Етимологічному словнику літописних географічних назв

Південної Русі [ЕСЛГНПР, с. 117–124]. До речі, лінгво-історичних варіантів етимологізування налічують понад сотню! Найбільшого поширення набули теорії про скандинавське та автохтонне походження.

Теорію про **норманське** походження руської держави запропонував академік Герхард Фрідріх Міллер [40] — назву *Русь* він виводив із шведської мови. Згідно з норманською теорією, варязьке плем'я Русів 862 року прийшло на територію Східної Слов'янщини зі Швеції і на чолі з князями Рюриком, Синеусом і Трувором започаткувало Руську державу — фіни називали *руссю* одне з племен шведів (давнє етнічне означення), а відтак від фінів назва перейшла до слов'ян [40, с. 37].

«Русь як нібито з фін. Ruotsi "Швеція"; порівняймо: Ruotsalainen "швед", ест. Rootś, Rootslane; водськ. Rôtsi, лів. Rùot'š "Швеція", Rùot'šli "швед"» [ЕСЛГНПР, с. 120]. Підставою для цієї теорії став літопис Нестора «Повість временних літ» [51].

Причинами появи антинорманістів і їхніх дальших суперечок із прихильниками норманської теорії стали ідеологічний характер і політична боротьба. М. Брайчевський звертає увагу, що в тогочасних умовах гіпотеза норманістів про походження Русі зміщувала акцент «з царини історії слов'янщини до сфери історії скандинавських народів. Для слов'ян залишалася роль інертної маси, підложжя для історичної активності норманських зайд» [6, с. 7].

Відтак упродовж довгого часу співіснували два антагоністичні табори.

- Норманісти: Г.-З. Байєр, Г.-Ф. Міллер, Й. Тунман, А.-Л. Шлецер, А.А. Кунік, Ф. Браун, А. Брюкнер, В.А. Брім, А. Стендер-Петерсен, та ін.
- Прихильники автохтонного походження назви Русь: видатні українські історики М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Багалій, М.Чубатий та ін., які шукали коріння етноніма на Середній Наддніпрянщині.

Р.Смаль-Стоцький, Г.Вернадський, Г.Пашкевич пропонували компромісні версії подвійного скандинавсько-подніпровського походження.

Історіографія XVIII–XIX ст. послідовно утверджувала норманську гіпотезу.

У 30-х роках XX ст. радянські історики переходять в опозицію, починають підтримувати історіографічну автохтонну теорію — **росьська** концепція походження назви етноніма від гідроніма — назви р. Рось, притоки Дніпра (С.О. Гедеонов, М.М. Тихомиров, В.В. Мавродін та ін.), або **русанська** — р. Руса (Я.Отрембський). У сучасній лінгвістиці вона не знайшла визнання через генетичну неспорідненість порівнюваних слів). Були також невдалі спроби вивести Русь із слов'янської назви р. Волги (**волзька** концепція — Ф.І. Кнауер, П.Смірнов): «* Rqs(a) // Ros(a), втім жодна сусідня мова, зокрема польська, яка добре зберігає носові голосні, не відбила * Rqs- (із носовим о)» [ЕСЛГНПР, с. 122].

Щодо інших концепцій. Прихильники гіпотези про **кельтське** походження Русі (С.Шелухін, Б.О. Унбегаун, Г.К. Василенко та ін.) наполягають на етимології від назви кельтського племені rutheni, адже «Ruth є ближчим до рус-, ніж "германсько-фінське" Ruotsi» [ЕСЛГНПР, с. 121].

Готська концепція (А.Кунік, А.Будилович, В.Брім та ін.) містить дослідження щодо зближення назви Русь за «співзвучністю з реконструйованим гот. *Hrothigutans "славні готи" або hróðr "слава", що не виправдано ні лінгвістично, ні літописно» [ЕСЛГНПР, с. 121].

Також існують спроби встановити зв'язок із **грецькою** мовою (В. Завитневич, О.Соловйов);: від прикм. Ροσίς "червоний, рудий" й іменника ρῶσις "здоров'я, сила", зважаючи на фізичні осоловості військово могутнього народу [ЕСЛГНПР, с. 122].

Дотично до норманської гіпотези з історією про Рюрика розвинулася **латинська**: «тут привертає увагу лексико-фонетична симетрія: лат. rūs — rūris "село, хутір, господарство, маєтність, поле, лани, ниви; простакуватість,

хуторянство" й под. і Русь — Рюрикь/Рурикь (зближення з лат. *rūris*)» [ЕСЛГНПР, с. 123].

Прихильники **руської** гіпотези (Р.Смаль-Стоцький, Я.Рудницький), етимологізували «Русь від "русий", як чьрнь від чьрныи, зелень від зелений, синь від синій, біль від білий, прізв. Рудь від рудий і т. ін.» [ЕСЛГНПР, с. 123]. Ця точка зору представлена в Густинському літописі [12].

Г. Еверс запропонував **хозарсько-тюркську** концепція про слов'ян-полян, які жили на території басейнів Дону й Дніпра [ЕСЛГНПР, с. 123].

О. Пріцак поєднав **хозарську** та **норманську** теорії: «до 930-х років, згідно з концепцією Пріцака, у Києві панували хозари, згодом — нормани. Назву Русь перенесла до Східної Європи рутено-фризько-норманська торговельна компанія» [53, с. 53; 40, с. 45].

Оскільки перехід *Rug- > Rus- є сумнівним, то **полабсько-поморська** гіпотеза видається малоімовірною [ЕСЛГНПР, с. 121].

Науково неспроможною виявилася **прусько-литовська** гіпотеза, спричинена компонентом -рус- в етнонімі *пруси* [ЕСЛГНПР, с. 122].

Згідно з **ревксинальсько-роксоланською** гіпотезою, «біблійне Рōץ (контекст Гога й Магога – Adam Clarke, 1833) пов'язане з дінд. *rukxa*- "світлий, блискучий" (згодом "русий"), що спричинило до виникнення назви як скіфів-ревксиналів і сарматів-роксоланів, яких ще деякі літописці ототожнювали з руссю» [ЕСЛГНПР, с. 123].

Г. Півторак у своїй монографії «Українці: звідки ми і наша мова» ретельно аналізує мовно-історичні факти походження слов'ян, зокрема зосереджує увагу на перших слов'янських племенах і ранньослов'янських культурах. На його думку, для вивчення історії народів Східної Європи, і зокрема дослідження етимології топоніма *Русь*, важливою є суспільно-політична практика вживання цієї назви різними державами та джерельна література відповідних періодів [48, с. 63].

У розділі «"Русь", "Росія", "Великоросія", "Малоросія"?» монографії «Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски"» щодо численних спроб науковців пояснити походження назви він зазначає, що *роси* були «одним із сармато-аланських племен Середньої Наддніпрянщини в ареалі сучасних гідронімів з коренем *рос-* типу Рось, Роська, Росава, Росавка, Роставиця, яке, вірогідно, входило в антський союз племен» [47, с. 80]. Саме місцеві іраномовні народи використовували етнонім *рос* (*рус*, *русь*) та інші мовні елементи, які у процесі слов'янізації перейняли слов'яни. Антські дружинники поширили назву "русь" на полян, а вже протягом VIII–IX ст. назва стосувалася всієї Середньої Наддніпрянщини (Київщина, Чернігівщина й Переяславщина). Такі аргументи використовують прихильники **роксоланської** концепції походження, згідно з якою етнонім «своїм походженням завдячує племені з етнічної групи світлооких аланів, які належали до іраномовних племен сарматського походження» [31, с. 10].

Розв'язання проблеми походження слова Русь сучасна наука шукає, насамперед враховуючи перехід *ks > s на дослов'янському ґрунті, в основі д.-інд. *ruk-*, *roka-*, *rukša-* "світлий, блискучий", звідки можна пояснити його поширення в кримській історичній топонімії та етнонімії» [ЕСЛГНПР, с. 123].

Принагідно варто відзначити змістовну монографію В.Скляренка «Дослідження з етимології та історичної лексикології української мови» [57], у першому розділі якої «Русь і варяги: походження назв» автор обґрунтовує **варязьку** концепцію походження назви Русь на противагу **норманській (скандинавській)**. Згідно з гіпотезою українського мовознавця, назва давніх русів співвідносна із західнослов'янськими русами-варягами і східнослов'янськими чорноморсько-азовськими русами. Відтак простежується зв'язок із кельтами-рутенами, що засвідчує слов'яно-кельтську спільність. На думку В.Скляренка, «не Русь походить від фін. *Ruotsi* «Швеція», а навпаки: фін. *Ruotsi* походить від Русь. Назва варяг (варяги) — не скандинавського

походження, а слов'янського; виникла в середовищі прибалтійських слов'янських слов'ян (*waragъ*) і первісно означала "воїн, який охороняє слов'янське узбережжя Балтійського моря". Вона утворена за допомогою суфікса *-agъ* від іменника *war* > «охорона, захист» [58, с. 114].

Отже, історія семантики етноніма та його функціонування є однією з фундаментальних наукових проблем, яка щоразу актуалізується в контексті становлення національної свідомості українського народу.

На думку А. Даниленка, для того, щоб розв'язати давню суперечку походження назви *Русь*, потрібна нова, структурна інтерпретація, здавалося б, добре відомих її основ, що зустрічаються у візантійських, латинсько-німецьких та арабських джерелах [74, с. 31]. Саме структурні методи можуть виявитися дуже ефективними для сучасних досліджень міжмовних діахронічних зв'язків із послідовними засвідченнями терміна *Русь*, але аж ніяк не постійні повторювання по колу без виходу за межі так званої *barangomachia*.

Автори «Синопису» пропонують ідею слов'яноросійського / славноросійського народу. Безперечно, на такий погляд щодо етнонаціональної історії світу вплинули історіографічна традиція й тогочасні політичні та культурні реалії. «Ідея славеноросійської нації відповідала новим впливам на київські інтелектуальні кола в другій половині XVII століття і мала виражений відбиток ідей ранньомодерного панславізму» [49, с. 292].

Щодо етимологізування етноніма *росси* в тексті запропоновано кілька гіпотез: від *розсіювання* — прокоментовано як найімовірнішу з аргументом використання всіма давніми літописцями (грецькими, російськими, римськими, польськими); від топоніма *Роса*; від гідроніма *Рось* (сучасна **росьська** концепція); від *русого волосся* (сучасна **руська** концепція). Окремо згадано Божественне Писання, 38 і 39 глави Пророцтва Іезекиїлевого, зі згадкою князя Росського, Мосоха (перегук із сучасною **грецькою** концепцією походження топоніма *Русь*).

Висновки до другого розділу

Вивчення проблеми слов'янського етногенезу важливе для розуміння формування слов'янських народів та їхнього місця у світовій історії. Це питання залишається предметом активних дискусій серед учених різних напрямів. Сучасні історичні та лінгвістичні дослідження допомагають у розкритті нових аспектів цього питання.

Автори «Синопису» здійснюють спробу пошуку етимона етнонімів *слов'яни* та *росси* методом зближення співзвучних слів — *слава* та *розсіювання*, — які з огляду на сучасні етимологічні дослідження й поширені концепції у відношеннях похідності не перебувають. Це приклади хибного пояснення походження слів, зумовлені впливом аналогії й асоціації (народні етимології). Але для історичного порівняння принципів етимологізацій вони є свідченнями символізуючої середньовічної свідомості. Тогочасні спроби етимологічних досліджень староукраїнськими книжниками здійснювалися в руслі природного зв'язку між словом і "предметом" (зв'язок з ученням стоїків про слово-логос). Сучасна етимологічна наука цілком відкинула ці висновки.

РОЗДІЛ 3. ЕТИМОЛОГІЗАЦІЯ АНТРОПОНІМІВ, ТОПОНІМІВ, ЕТНОНІМІВ «СИНОПСИСУ» В ПРОСПЕКТИВНОМУ АСПЕКТІ

3.1. Антропоніми

МОСОХ (МЕШЕХ)

«Мосохъ, шестый сын Афетов, внук Ншевъ, толкует же с< ^ Еврейска словенски «Выт<гаютій»,» и «Рост<гаютій», ^ выт<ган< Лука, и ^ разширені< Великихъ и мнѣжественныхъ Нарѣдовъ Московскихъ СлавеноРоссійскихъ, Полскихъ, Волынскихъ, Ческихъ, Болгарскихъ, Сербскихъ, Карвацкихъ и всѣхъ вбте, елики ихъ естъ, Славенска >зыка природнѣ ѡпотребл<ютихъ.....» [Синопис].

«Мосох, шостий син Афетів, внук Ноїв, [ім'я його] перекладається з єврейської на слов'янську як "той, що витягає" чи "той, хто розтягає", від лука, що напинається, і від розпоширення великих і численних народів московських славеноросійських — польських, волинських, чеських, болгарських, сербських, карвацьких і взагалі всіх, скільки їх є, що природно використовує слов'янську мову» [17].

У Біблії зазначена така інформація про Афетових (Яфетових) синів: «Гомер, Магог, Мадай, Яван, Тувал, Мешех (він же Мосох) і Тирас» [3, БУТТЯ 10:2].

Г. Виноградов відзначає, що «в середньовічну добу переважно розглядали етимологію імені Мешех як "зібрання", "збирання", "об'єднання" тощо [9, с. 128]. З івр. מֶשֶׁח — тривалість, що смислово близьке до етимологізування антропоніма, запропонованого в «Синописі», а саме: "витягування", "розтягування". Автори доповнюють гіпотезу походження імені семантичною мотивацією метафоричної номінації — асоціація з луком, «зброєю для метання стріл, яка має вигляд стягнутої тяговою дуги» [СУМ, 1973, т. 4, с. 553]. Варто зауважити, що тут немає вказівки на Божественне Писання, як-то було зроблено в розділі «Про народ руський чи, точніше, російський, і про назву чи прозвання його». У Ісаї знаходимо: «Я покладу на них знак, тому тих з них, котрі врятувалися, відішлю

до інших народів: в Таршіш, Пул (Лівію) і Луд (Лідію), — до тих, котрі натягують тятину лука; в Тувал та Яван і до далеких островів, де ще не чули про Мене і не бачили Моєї слави, — щоб вони сповіщали про Мою славу між народами» [3, ІСАЇ 66:19].

У тексті пам'ятки XVII ст. ім'я Мосоха як першопредка слов'ян є визначальним в етимологічному аналізі назви народів московських славеноросійських. Автори «Синопису» як складника історичного письменства XVII-XVIII ст. підтримували біблійно-міфологічний підхід до етногенетичних розвідок про слов'янські народи й інтерпретації їх історії.

У виданні ISBE [78] до імені біблійного пресонажа Мосох (Meshech / Mosoch) запропоновано етимологію «довгий», «високий». Окремо відзначено, що його нащадки та місце їхнього проживання розглядаються у Святому Письмі як синоніми варварства та віддаленості (місця, де власне ім'я синонімічно вжито до «той, що натягує лук»). Ця інтерпретація, власне, і збігається з етимонами, запропонованими у «Синописі».

АФЕТ (ЯФЕТ, ІАФЕТ)

«Ное по потопі трем Сыномъ своим >ко житіє въ мірх семъ на три Чины раздѣлши, комуждѣ особъ назнаменова и впрѣдѣли..... Афету досто<ніе Црко, Храбрость воинственни и разширеніе племене по имени егѣ; «Афеть» бо толкуетс< «Разширеніе», или «Разширителен»» [Синопис].

«Ной по потопі трьом синам своїм немов [все] живе в світі цьому на три чини поділивши, кожному окремо назнаменував і визначив... Афету — достоїнство царське, хоробрість військову і поширення племені з іменем його. Афет бо перекладається "поширення" чи "поширюваний"» [17].

Відомості про Ноя, які знаходимо в Біблії: «Ось родовід синів Ноя: Сима, Хама і Яфета. У них після потопу народилися сини» [3, Буття 10:1]. «Це племена синів Ноя — за їхніми поколіннями, за їхніми народами. Від них після потопу розсіялися острови народів на землі» [3, Буття 10:32].

У довідковому виданні «Словник біблійних осіб, племен і народів» вчений-біблеїст К. Костів фіксує, що «Яфет (збільшення, розширення): Ноїв син, нащадки якого поселились на грецьких островах і на побережжі Середземного моря, Малої Азії, Азії та Європи» [21, с. 407].

Давньоєврейське פָּתַח означає «поширювати»: саме із цією лексемою автори «Синопису» пов'язують етимологію антропоніма біблійного праотця слов'ян Яфета.

У виданні ISBE [78] здійснено етимологічний аналіз слова Japheth із застосуванням фонетичного принципу. У словниковій статті порівнюють вживання слів פָּתַח і Japheth, які представлені однаковими приголосними, але з різними голосними: корінь פָּתַח — patach , івр. «робити широким, послабити, відкривати». Окрім цього, тут запропоновано й іншу гіпотезу: «зв'язок Яфета з Симом ("темний") і Хамом ("чорний") передбачає схоже ім'я — або родове, або опис раси». Тому етимологія антропоніма Яфет пояснюється як "чесний, справедливий", від פָּתַח івр. "бути яскравим; бути справедливим", що пов'язують із не-семітами (non-Sem) та не-хамітами (non-Hamitic), які були відомі євреям як більш-менш "білошкірі". Найменш поширеним є зв'язок етимології з פָּתַח у значенні "бути красивим", аргументом до якого використовують вислів із Священного Писання — "Бог прикрасить Яфета" [78].

БОГОЛЮБСЬКИЙ

«Сам же возвратисъ къ ^ци своему Кн^{зю} Андрею Юріевичи, иж прежде Крмені^ю нарицашесъ Китай, а по том ^ великі^ю ревности и вседишн^ю любви свое^ю къ Богу, прозваний б^у Боголюбскіи» [Синопис].

«Сам же повернувся до батька свого князя Андрія Юрійовича, котрий перед хрещенням називався Китаєм, а потім від великої ревності й вседушної любові своєї до Бога прозваний був Боголюбським» [17].

В ЕІУ зафіксовані такі біографічні відомості про Андрія Юрійовича Боголюбського: «Роки життя 1120–1174; князь вишгородський, пересопницький,

владими́ро-суздальський (1155–1174). Жив у замку неподалік від Владимира в с. Боголюбово (нині селище міського типу Владимирської області, РФ)» [ЕІУ, 2003, т. 1, с. 84].

У своїй статті «Розорення Києва Андрієм Боголюбським», присвяченій розвідкам про Київські землі, історик В. Лук'янюк відзначає, що прізвисько Боголюбський князь отримав зовсім не від любові до Бога, а «через те, що правив своїм князівством не зі стольного граду, а з села Боголюбове» [24].

У додатку до перекладу-адаптації «Синописа», «Андрій Боголюбський в українській історіографії та агіографії», І. Жиленко також зауважила, що «Андрій отримав своє прізвисько далеко не від "боголюбивості", а від свого княжого двора в Заліссі; насправді ж менше ніж будь-хто з можновладців XII ст. може претендувати на роль святого» [17; додаток 10].

Автори «Синопису» зазначають язичницьке прізвисько (мирське ім'я) князя Андрія Боголюбського — Китай, але не вказують на етимологію цього антропоніма. Втім, доволі детально аргументують прізвисько, яке князь отримав після хрещення — Боголюбський. Первісною формою (етимонем), на думку авторів, є любов до Бога як визначна внутрішня риса носія, що стала мотивом нової номінації. Тоді ми могли б кваліфікувати нове прізвисько як композитний антропонім, утворений способом складання основ «Бог» + «люб» + суфікс -ськ. Сучасні історичні, етимологічні й етнографічні дослідження доводять, що першопочатковим був топонім *Боголюбове* як назва села, де одного разу зупинився князь, а пізніше зробив тут свою резиденцію (його улюблене місцерозташування).

Історія свідчить про те, що «Андрій був сином Юрія Долгорукого й дочки половецького хана Аєпи Осєнева, онуком правителя войовничого кочівного народу — носієм загарбницького світогляду, а не боголюбивим і добрим християнином» [69, с. 85]. У численних розвідках відзначають підступність і жорстокість половців. Відомий дослідник В. Білінський пише про Боголюбського як про «істинного суздальця-залевшанина, тобто князя-варвара, для якого

важливими були лише свої інтереси, суголосні захопленню й нищенню міст» [5, с. 76]. Саме Боголюбський очолив антикиївський союз північних князів із половцями.

Етимологічний складник топоніма *Боголюбове* містить метафоричну мотивацію назви — місце, яке любив Бог. Згідно з «Оповіддю про чуда Володимирської Божої Матері» (одним із авторів якої є сам Боголюбський), по дорозі з Вишгорода князю явилась Богородиця. Потому, перевізши крадену святиню (Вишгородську ікону), він розпочав будівництво нової столиці у Володимирі, «другий Київ», *Боголюбове*. Тому антропонім *Боголюбський* є вторинним відтопонімним прикметником, у якому імпліцитно реалізовано первинну локативну функцію із вказівкою на зв'язок людини з територією, що містить додаткове семантичне нашарування (елемент легенди, факт заснування, дальший протекторат, місце проживання).

Отже, ця етимологія XVII ст. не актуальна.

КИСІЛЬ

«...иһкїй члвкї повель двї кади Киселю розчинити... члв҃ка же тогв, иже хитрость сію изобрѣте, прозваша Кисль» [Синопис, 1674].

«... один чоловік велів зварити дві діжки киселю... Чоловіка ж того, котрий хитрість цю придумав, прозвали Киселем» [17].

У СУМ є тлумачення загальноживаної лексеми *кисіль*: «драглиста страва з ягідного або фруктового сиропу, молока тощо з домішкою крохмалю» [СУМ, 1973, т. 4, с. 153].

Сучасні дослідження антропонімікону наших предків визначають мотив антропонімічно-апелятивних найменувань як забобонне спрямування, пов'язане з вірою в сакральну силу слова й імені (зокрема, впливу на дальшу долю свого носія). Для нас цікавою є лексико-семантична група антропонімів, що охоплює тематику життя й домашнього побуту людини, а саме містить назви різних видів

їжі: страв, харчових продуктів тощо. У таких власних іменах, на думку М.Худаши, «втілювалися побажання благополуччя в житті (наприклад, постійно бути ситим, мати достаток у харчах або хоча б у якійсь конкретній їжі — Борщ, Вареник, Голубець, Ковбаса, Шкварок та ін.). Часто назва страви була дана людині як нове прізвище вже у зрілому віці за конкретною причиною, наприклад, порівняння носія з нею за якимись зовнішніми чи внутрішніми рисами (як-от, народні приповідки: круглий, як галушка; такий, як непріла лемішка; довгий, а тонкий, як ковбаса)» [67, с. 174].

«Індивідуальні прізвища — специфічний клас онімів, у якому вміщена лінгвістична й екстралінгвістична інформація. Вони виконують дві важливі функції: диференціюють та характеризують. Похідні від загальнонаціональної лексики антропоніми органічно входять у систему виражально-зображальних (експресивних) засобів усного побутового, просторічного, говіркового, жаргонного мовлення» [23, с. 171]. Такі прізвища є результатами порівняння, асоціації, іронії, метафори тощо. Зокрема, мотивом номінації може стати якась незвичайна ситуація, яка закріплює за носієм okazionale прізвище на все життя (наприклад, Палій, Бутель).

У нашому випадку зміна номінації пов'язана з характерним серед антропонімів мотивом позитивного, визначного з точки зору народної моралі, вчинку людини, що відтак ставало новою характеризуючою особовою назвою-прізвищем. Автори «Синопису» переповідають історію про звільнення Білгороду від облоги печенігів і відзначають у цьому велику вагу хитрості одного з місцевих жителів, який не лише врятував місто від голодної смерті, а й послав харчі печенігам, чим збив їх з пантелику і змусив відступити.

На прикладі цього антропоніма маємо імпліцитне позитивно-оцінне значення метафоричного переосмислення загальноновживаної лексики для характеристики особи.

3.2. Топоніми

САВРОМАТІЯ

«Савромацѣ< прозвас< Гречески ^ нарвда, имУта подобѣе ехидныхъ, или >тУрчихъ, очесъ: ибѡ «ехидна» Гречески «Савросъ», а «Окѡ» — «ѡмма» нарицаетс<. Обаче толикимъ страннымъ нарчѣем не кѡнечнѣ естество очесъ, но паче страхъ, и мУжествѡ ѡвагѡ Нарвда Сарматскагѡ изъѡбразУетс<: зане прежде вс< земл< ^ сих людей трепеташе.

Иныи лѣтописци рвдѣ Сарматовѣ производят ^ Асармода, или ^ Сармѡда, праправнУка Арифакдова сына Симова. Инѣи ^ Рафада, внУка Афетова, тогѡ ради, >ко Асармода и Рифада Плем<, совокУпившес<, кУпно обиташе» [Синописис].

«**Савроматією** названа по-грецьки від народу, очі якого подібно до єхидни чи ящірки. Бо єхидна грецькою "саврос", а око "омма" називається. Проте названі такою дивною назвою не безпосередньо від виду очей, але більше страх [перед ними] і мужність того народу сармацького означає, оскільки раніше вся земля від цих людей тремтіла.

Інші літописці рід сарматів виводять від Асармата чи Сармофа, праправнука Арфаксадового, сина Симового. [Ще інші] — від Рифада, внука Афетового, тому, що племена Асармофа і Рифада, об'єднавшись, разом жили» [17].

У СУМ запропоноване тлумачення народу сармати із зазначенням їхнього територіального розташування: «кочові іраномовні племена, що населяли степи Поволжя, Приуралля, Причорномор'я, Приазов'я у VI–II ст. до н. е.» [СУМ, 1978, т. 9, с. 59].

Укладачі ЕСЛГНПР фіксують шість гіпотез походження назви етноніма із зазначенням більшої/меншої ймовірності: «1. д.гр. "ящірка"; 2. д.-сл. Svariti "битися"; 3. того ж походження, що й хороетнонім *Шверь*; 4. тієї ж основи, що

й авест. етнонім *сайріма*; 5. осет. "смуглорукі", що сумнівно; 6. іран. "підперезаний мечем". Цікавим є зближення лат. *Sarmatae* з індоарійськ. *sar-mat- "жіночі, належні жінкам", прикметник із суфіксом -ma(n)t- від реліктового *sar- "жінка"» [ЕСЛГНПР, с. 130].

У Словнику іншомовних слів В. Лук'янюк фіксує етимологію етноніма сармати від «давньогр. *Σαρμάται* від *Σαρροστία* — підлі, лукаві» [24].

У словниковій статті з ЕСУМ, присвяченій стародавньому іраномовному племені, сарматам, ідеться про вторинність запозичення з грецької чи латинської мови, яком передував етимон з «якоїсь азіатської мови; досить переконливим є виведення від індоарійського *sar-ma(n)t- "жіночі" ("належні жінкам"), похідного від *sar- "жінка" і спорідненого з іран. *har-va(n)t-, до якого зводиться й псл. "хорват"» (ЕСУМ, 2006, т. 5, с. 181). Окрім такої версії, запропонована гіпотеза, згідно з якою «компонент sar- з дперс. sar(ah) "голова", а mat- з іран. matar- "мати" пов'язують тлумачення первісного значення назви як "головні" (зверхні, панівні) матер(инські)» [ЕСУМ, 2006, т. 5, с. 182].

Автори «Синопису» в етимологічному аналізі топоніма *Савроматія* визначають його вторинність від етноніма *сармати*. Вони поєднують семантичний принцип, спираючися на подібність звучання етимона грецькою мовою та етимологізованого слова, і речовий принцип, який передбачає вихід за межі мови із залученням реалій об'єктивної дійсності.

Уявлення про слово доповнене семантичною мотивацією метафоричної номінації, а саме страх інших народів перед напрочуд мужніми сарматами, яких усі боялися. Таке уточнення є важливим індикатором етнографічних реалій.

Тлумачення також містить біблійні антропоніми як пропозиції походження номінації «сармати», що втім набули меншого поширення.

Сарматизм — «культурно-історичні, політичні і світоглядні орієнтації, пов'язані з ідеєю історичного наступництва давніх сарматів та етногенетичної спорідненості з ними» [ЕІУ, 2012, т. 9, с. 459].

Концепцію сарматизму активно утверджували польські історіографи XVI ст. — Матвій з Мехова, М.Бельський, М.Кромер, М.Стрийковський, О.Гваньїні та ін., використовуючи сарматські сюжети із творів античних істориків та географів. Ідея сарматського родоводу слов'ян, героїзування історичного минулого сармат-праслов'ян, які мали власну державу, засновану біблійними прабатьками позначилися й на українській історіографії XVII–XVIII ст. (Густинський літопис, праці Ф.Софоновича, С.Величка). Тому не випадковою, а цілком закономірною є така пильна увага авторів «Синопису» до історії народу сарматського загалом і походження назви етноніма *сармати*, топоніма *Савроматія* зокрема.

Якщо порівняємо із етимологією, запропонованою у тексті Густинського літопису: «Греки їх за тиранство савроматами називали, тобто родом з єхидними очима, бо Σαυρος значить "єхидна", а τμῦα — "око"» [12, с. 24], то тут маємо лише один варіант походження етноніма, натомість автори «Синопису» пропонують розширений етимологічний аналіз із зіставленням й оцінкою різних версій.

Сучасні етимологічні словники засвідчують значно глибший семантичний аналіз етимона в контексті відомостей із різних мовних сімей із використанням фонетичного та словотвірних принципів.

ЛИТВА

«Литва ^ Литвосо, сына цар^с Вейдевита Приськагw» [Синопис].

«**Литва** — від Литвосо, сина царя Вейдевута Прусського» [17].

У ВТС зафіксоване історичне тлумачення назви: «1. Литовці, 2. Білоруси» [ВТС, 2005, с. 615].

У Густинському літописі принагідно до версії етимології топоніма Литва згадана легенда про князів: «Через деякий час почав у пруссів княжити якийсь Ведевут, що мав дванадцять синів, між якими, по смерті, він і розділив своє

княжіння. Один із них був Литвос. Од нього й литва Литвою нареклася» [12, с. 16].

Укладачі ЕСУМ визначають, що за походженням власна назва Литва є запозиченням з литовської мови. У словниковій статті також згадані гіпотези відгідронімного походження — зв'язок з назвою «річки Léita, Leíte, п. *Lyta (Litjeziogo), яку виводять від líeti, líeja "лити", lúti "дощити", lŭja "йде дощ", споріднених з псл. líti, укр. літи; зіставлялося з лат. lītus "берег моря", яке разом з лат. lībo "виливаю, роблю узливання" пов'язується з іє. *lei- "текти"» [ЕСУМ, 1989, т. 3, с. 245]. Окремо тут зверена увага на сумнівність спроб встановлення кельтського походження назви.

І. Огієнко в ЕССУМ зауважує, що «індобалтійський корінь назви Lietuwa очевидно той самий, що й корінь назв Latwiejis (Латвія) і Letgoly (латиші). Значення назви Lietuwa напевно не має нічого спільного з лат. litus (побережжя). Припущення Брюкнера, що корінь цієї назви може бути той самий, що і в польському lato (ст. сл. лѣто) також не обґрунтоване» [ЕССУМ, 1982, т. 2, с. 365].

На сьогодні одностайної думки про походження етноніма *литовці* й топоніма *Литва* серед дослідників не маємо, але жоден етимологічний словник не підтримує гіпотезу, запропоновану в Густинському літописі, а пізніше повторену й в «Синописі». Отже, ця етимологія XVII ст. не актуальна.

МОСКВА

«Москва Нарвд ^ Мосоха, Пра^ца своегв и всхѣх Славенороссов, Сына Афетова, а царствиютѣй град Москва ^ рѣки Москвы, и проча<, сим подобна<» [Синопис].

«Москва бѣ городъ над рѣкѣю Москвою ^ имени е< нареченный... И такъ величеством славы Престола Кн<жені<, ^ Владимира Града пренесеннагв, Богоспасаемый Градъ Москва прославис< и Прародителное въ немъ им< Мосоха въ народѣ Россійскомъ ^ новис<» [Синопис].

«Народ москва — від Мосоха, прабатька свого та всіх славеноросів, сина Афетового. А царственный град Москва — від ріки Москви. І інші так само» [17].

«Москва бо град над рікою Москвою — від імені її названий... І коли величчю слави престолу князівського, з Володимира-града перенесеного, Богоспасаємий град Москва прославився, і з ним прабатьківське ім'я Мосоха в народі російському оновилося» [17].

Сучасне значення, зафіксоване в ЕІУ: «Москва — столиця Російської Федерації, обласний центр. Розташована на річці Москва» (притока Оки, басейну Волги)» [ЕІУ, 2010, т. 7, с. 76].

Автори «Синопису» розмежують етимологізування онімів: на їхню думку, етнонім *москва* походить від антропоніма Мосох (першопредок народів московських). До такого висновку вони дійшли, спираючись на києворуську легенду про те, що слов'яни називали себе за місцями оселення; натомість назва «царственного» міста — топонім Москва, — на їхню думку, походить від гідроніма.

Польські хроністи започаткували гіпотезу міфологічного походження слов'янських народів, згідно з якою ім'я сина Яфета Мешех (в грецькій вимові — Мосох) є епонімом назви *москва* як назви столиці та народу [35, с. 115].

Сучасні етимологи наполягають на вторинному походженні топоніма від гідроніма. Підставами для цього є реконструкції давніх форм гідроніма: «Mask-(u)va, Mask-ava чи Mazg-(u)va, Mazgava зі значенням "дещо багнисте, сльотаве, мокре, в'язке, рідке, драглисте"» [65, с. 225].

Є. Наконечний зазначає, що етимологічно назва москва є угро-фінською, а не слов'янською, відтак перераховує три версії тлумачення: «від мерянського *моска́* + *авá* — "медведиця" (моска — медвідь і ава — мати, жінка); із фінського — "брудна вода" (*musta* + *va* — чорний, брудний і вода), або "коров'яча калюжа" (моска — корова і ва — вода). Інакший етимологічний варіант — назва р. Москва перекладається з бурят-монгольської мови як "закручене русло"» [40, с. 152].

Отже, у тексті «Синопису» маємо етимологізування, частково співзвучне останнім розвідкам, яке однак доповнене гіпотезою біблійного змісту, що зумовлено пошуком і пропозицією легендарної історії про раннє розселення слов'ян.

КИЇВ / ЩЕКАВИЦЯ / ХОРЕВИЦЯ / ЛИБІДЬ (город)

«[тріє браті< рвдныи, князіє рвссійскіи] начаша грады и мѣста, ради тишайшаго житї< и прибѣжита, соиздати. Первѣе ѡбо старѣйшій братѹ Кій вснова и согради Городъ и мѣстѹ, на горѣ надѹ рѣкою Днѣпромѹ, нарекши егѹ ^ своего имени Кіевѹ..... Вторый брат, Щок, или Щекѹ, созда недалече Кіева градъ на гореже, и нарече егѹ Щекавица, или Шковица, ^ своегѹ имени, иже гора и до нынѣ такѹ именуется<. Третій брат, Коревѹ, или Хоревѹ, созда градѹ, такожде ^ своего имени, Хоревицу, и по томѹ Вышгородѹ прозвас<. Сестра же ихѹ Либедь, над рѣкою Либедью свои осады положиши, таможе и городѹ на пригорки високомѹ, согради ^ своегѹ имени, Либедь» [Синопис].

«[три брати рідні, князі россійські] почали города й міста задля спокійнішого життя та захисту будувати. Спочатку, отже, старший брат Кий заснував і побував город і місто на горі над рікою Дніпром, нарікши його від свого імені Києвом. Другий брат — Щок або Щек — побудував град недалеко від Києва, також на горі, і нарік його Щекавицею чи Шковицею за своїм іменем, як гора й донині та називається. Третій брат — Корев чи Хорев — побудував град також за своїм іменем — Хоревицю, а потім [той] Вишгородом прозався. Сестра ж їхня Либідь над рікою Либіддю оселилася, там і город на пагорбі високому збудувала в своє ім'я — Либідь» [17].

У ВТС* знаходимо опис топоніма Київ: «столиця України, одне з найбільших міст Європи. Розташоване на Дніпрі (близько середини його русла), у північно-центральної частині України. Одне з найдревніших міст Східної Європи. Був столицею Київської Русі із ІХ ст. н. е.» [ВТС*].

Укладачі ЕСГНПР підтримують найпоширенішу на сьогодні гіпотезу походження назви топоніма, а саме, що це «субстантивний посесив на -єв- від антропоніма Кьи (ім. "старійшини"-князя, перевізника чи звіролова)» [ЕСГНПР, с. 77]. Однак вони також зважають на численні контрверзи, які виникли у зв'язку з новими концепціями, які виникли на противагу усталеній легенді про засновника Кия: «а) данина т. зв. Dreibrudersystem — біблійна тріада: Сим, Хам та Яфет, сини Ноя; скіфська легенда племінних родоначальники: Агатирс, Гелон, Скіф; західно-слов'янський фольклор: Чех, Лех, Рус; східно-слов'янські літописно легендарні: Рюрикь, Труворь, Синеусь і т. ін.; б) неантропонімність "родичів" Кия; в) відсутність згадок про Кия у візантійських джерелах; г) пізність топонімів на -єв-/-ов- та ранні історичні горизонти життя в Києві; д) схожість "діянь" Кия та Святослава Ігоревича; е) "незакономірність" відойконімних похідних (кьюне, Киянка); є) можливість штучного введення прототопоніма в словотвірний ряд на -єв-; ж) деякі літописні свідчення, витлумачені як указівки на можливість пов'язування Кия і його "братів" із неслов'янським етносом і т. ін. Звідси інші "концепції" його походження; наприклад, фінікійське (від kahf // kiehf "печера"; "житло, вирубане в горі"; "пристанище"); сарматське (в основі т. зв. ківі "гори"); фін. (о-в Кій, р. Кія, м. Кійськ і под. на Пн.); готське (від ім. короля Кніва); гунське, хозарське та ін., які викликали заперечення (антиісторизм)» [ЕСГНПР, с.77–78].

Незважаючи на згадані аргументи, укладачі ЕСГНПР наполягають, що «*kū- > Кы, а також посесив (Кыевъ) на -єв- від ім. Кьи, як і їхня слов'янськість, не викликають сумніву й не суперечать типовим моделям: історичним (ранньосередньовічним) — "територіально-родовий союз із містом... у центрі й очолюваний його старійшиною-князем"; топонімічним (найпродуктивніша для епохи феодалізму) — відантропонімний присвійний прикметник на -єв-/-ов-; антропонімічним — особова назва Кьи > Кий відома на Наддніпрянщині не тільки за літописами й козацькими реєстрами XVII ст., а навіть і тепер, зокрема й у Києві та ін. [ЕСГНПР, с. 78].

Цікаво, що антропонім Кий у цій словниковій статті порівнюється з українською лексемою «кий "дубина, палиця з потовщенням на кінці", що дає підстави для етимологізування на слов'янському ґрунті» [ЕСГНПР, с. 79].

В ЕІУ маємо таку інформацію: «Кий — головний герой епонімічної легенди про заснування Києва. Імена Кия та імена його братів — Щека і Хорива дослідники виводять від назв київських урочищ. Етимологія слова «кий» походить від загальнослов'янської топооснови «куй»—«куйова» («піщаний пагорб», «крута вершина»)» [ЕІУ, 2007, т. 4, с. 284].

Результати сучасних етимологічних розвідок пропонують порівняння різних концепцій походження топоніма *Київ*. Незважаючи на контроверсійні ідеї, висловлені впродовж останніх десятиліть, гіпотеза етимології за моделлю посесива на -єв- від антропоніма *Кий* не суперечить типовим моделям, а тому етимон, запропонований у тексті «Синопису», залишається актуальним.

У словниковій статті ЕІУ про Щека й Хорива детально описана літописна легенда заснування Києва за матеріалом літопису «Повість временних літ»: «кожний із братів "сидів" на окремій горі, при цьому Щек — на Щековиці (Щекавиці), а Хорив — на Хоровиці (Хоревиці); ці гори отримали назви від імен братів» [ЕІУ, 2013, т. 10, с. 678].

Тут зазначена ідея про вигаданість Щека й Хорива, відтак похідність їхніх імен від топонімів *Щековиця* і *Хоревиця* (а не навпаки). Аргументом є те, що «Щекавиця не раз згадується в літописах при описі подій XII ст. і, отже, є реалією давньокиївській топографії. Одна з імовірних етимологій тлумачить назву *Щековиця* як "така, що має круті схили"» [ЕІУ, 2013, т. 10, с. 678]. Натомість складнішою для етимологічного аналізу є *Хоривиця*, яка «не згадується ні в інших фрагментах літопису, ні в інших джерелах і не піддається обґрунтованій локалізації. Існує припущення, ніби гора Хоривиця є уявним об'єктом» [ЕІУ, 2013, т. 10, с. 678]. Окремо укладачі відзначають ймовірний біблійний топонім *Хорив*, як етимон назви гори на теренах давнього Києва.

В ЕСГНПР запропоновані дві версії походження ороніма, назви гори Хревиця: «іменник на -иц(<) від основи Хорив- // Хорєв. Як: 1. За допомогою звукосполуки -єв-, що сприймалася як суфікс прикметника; 2. Від дперс. ороніма *Naraiva*-» [ЕСГНПР, с. 169–170].

Про оронім Щекавиця в ЕСГНПР укладачі зазначають: «гора, в давньому Києві. Іменник на -иц(<) від Щьков- // Щькав-. Як: 1. Того ж кореня, що й п. *Szczekanie* «гавкіт»; 2. Антропоніма на Щек- // Щок- + +-ов-«» [ЕСГНПР, с. 176].

Останнім часом ідея про те, що Щек і Хорив є вигаданими персонажами, утверджує гіпотезу етимологізації антропонімів братів як похідних від топонімів Щековиця й Хревиця відповідно. Відтак, це актуалізує проблему дальшого етимологічного аналізу із встановленням первинного етимона – гіпотетичного запозичення. Автори «Синопису» використовували тогочасну єдину гіпотезу походження топонімів, запропоновану легендою про заснування Києва з «Повісті временних літ» [51].

В ЕІУ знаходимо словникову статтю про Либідь, яка «за літописними переказами — сестра Кия, легендарного полянського князя. Більшість дослідників тлумачить це ім'я як похідне від київської топоніміки — річки Либідь, що в минулі часи протікала поблизу київських гір, які розташовані на правому березі Дніпра. За іншою гіпотезою, ім'я Либеді пов'язане з іменем угорського воєводи Лебедія (Лебедіаса)» [ЕІУ, 2009, т. 6, с. 139].

Укладачі ЕСГНПР пропонують шість гіпотез походження назви Либідь як гідроніма: «із 1. Уг. *lebedes* «тримтіння, дрижання», *lepes* «хід, успіх», *lepedo* «убрус» та ін. Сарматське, близьке до аварського, що нібито дає підстави стреджувати заснування м. Києва аварами; 2. Сканд. *Ulfheiðr*; 3. Сл. Лебедь і відповідно лы- до ле- й ла-; 4. Рос. діалектне лыва; 5. Гідронімами на -бед- та -пет-; 6. **līb-*, прасл. **lǐbь* «лоб», суфікс -едь, як у мокр-едь; літописний зв'язок гідроніма з іменем дівчини як наслідок пізнішого переосмислення» [ЕСГНПР, с. 83]. Утім, найімовірнішою етимологізацією, на їхню думку, є зв'язок з «коренем,

як в укр. *либати* «кліпати очима»: *либці* «мотузка з прив'язаним м'ясом для ловлі риби»; білор. діалектне *лыбіла* «пристосування для ловлі раків»; прасл. *lyb- «вода» > *lybedь «багнисте місце» із суфіксом *-edь» [ЕСГНПР, с. 84].

Докладно проаналізувавши гіпотези етимології р. Либідь як складника топонімікону Києва, І.Железняк доходить висновку, що «особове ім'я легендарної княжни Лыбеди могло виникнути лише як вторинне стосовно гідроніма» [16, с. 80]. Східнослов'янські писемні джерела не фіксують антропонім Лыбедь, тому реконструювати особове ім'я як первинне ми не можемо. У «Синописі» зазначено: «Либедь над річкою Либедью свои осады положиши», а назва городу, про який йдеться далі, ймовірно, була мотивована за аналогією до топонімів із легенди про братів.

Затемненість внутрішньої форми гідроніма Либідь стала причиною численних етимологічних розвідок, з результатами яких ми можемо ознайомитися в ЕСГНПР.

ХРЕЩАТИК

«И ^ того часа Источникъ ои над Днѣпро, идеже синѡве Владиміровы Хрестишас<, и по сій день Хрещатикъ прослыс<» [Синопис].

«І з того часу джерело те над Дніпром, де сини Володимирові хрестилися і по сьогодні Хрещатиком називається» [17].

У Словнику гідронімів знаходимо: «Хрещатик, -а, ч.; притока Либеді притоки Дніпра; у старому місті Київ» [59].

Укладачі ЕГУ пропонують усталену ідею походження назви вулиці (годонім) Хрещатик: «головна вулиця Києва; лежить у долині між Липками та Старим Києвом (див. Старокиївська гора), сполучає три площі: Європейську, Незалежності майдан, Бессарабську. У документах 16–17 ст. долина згадується як Хрещата (топонім *Хрещатик*, *Хрещатий* означає «хрестоподібний»); назва пов'язана з перехрестям доріг або хрестоподібним малюнком долини;

припущення про зв'язок з урочищем на березі Дніпра та Хрещенням Русі дискусійне)» [ЕІУ, 2021, дод. том, с. 692].

Цю ж етимологію знаходимо і в іншому джерелі: «Сучасна головна вулиця міста Києва являє собою долину між старим містом та Печерськом. Долина ця була перехрещена іншими долинами... Звідси назва: перехрещена, або Хрещата долина, Хрещатик» [14].

Натомість у «Культурологічному путівнику» зазначено про Хрещатик як гідронім: «Хрещатиком позначалось урочище і джерело в ньому, де Володимир охрестив усіх синів» [68, с. 4].

На сьогодні існує версія походження хороніма і годоніма *Хрещатик* від назви місцевості, перехрещеної ярами, адже «Хрещатий яр (долина) — історична місцевість, що простягалася уздовж сходів, які сполучають Володимирський узвіз та Набережне шосе. У яру було джерело та струмок, який впадав у Почайну» [42]. Історико-географічні дані свідчать про те, що чимало київських ярів і балок зазнали помітних змін. Хоч поверхня головної вулиці міста — Хрещатика — піднята над природним рівнем місцевості, на Майдані Незалежності все ще тече р. Хрещатик (зараз це підземний колектор) [10, с. 6].

Згадка автором «Синопису» *гідроніма* Хрещатик і припущення походження етимології від події хрещення Русі часово збігається із версією про перехрещення доріг, тому важко визначити, яка з гіпотез є більш імовірною.

ВАСИЛЬКІВ

«Въ то же времѣ и градъ надъ рѣкою Стигною основа, и нарече егѡ ^ своегѡ Имени Василевъ, а нынѣ зовуть его Василковъ» [Синопис].

«В той же час і град над рікою Стугною [Володимир] заснував, і назвав його за своїм іменем [Василія — імені на Хрещенні Святому йому даного] Василів, а нині називають його Васильковом» [17].

Сучасне визначення топоніма Васильків, згідно з ЕІУ: «місто в Київській області; розташоване на лівому березі річки Стугна (притока Дніпра)» [ЕІУ, 2003, т. 1, с. 445].

Етимологія, запропонована в ЕСЛГНПР: «посесив на -ев- від д.-р. особового ім. *Василь* (-ии). II. На р. Стугна в Київській землі; сучасне місто *Васильків*» [ЕСЛГНПР, с. 29].

Автори «Синопису» повідомляють про зміну імені князя Володимира після хрещення на Василь: це актуалізує важливу для історіографічної пам'ятки інформацію і є аргументом етимологізації топоніма Васильків. Уявлення про походження назви міста від антропоніма однаково зафіксоване у давньому писемному тексті й сучасних словниках.

АФРИКА

«Африка, такожде част ест все< земли, назвася ^ Афра єдинаго с Племени Авраамова. Иныи сказУють, >ко наречес< Африка, аки Априка по толкованію СловенскомУ шверзта<: ест бо штворена, и паче имыхъ обратенна къ Солнцу, образомъ же треуголна» [Синопис].

«Африка також є частиною всієї землі, що названа від Афра, одного з-поміж племені Авраамового. Інші кажуть, що Африка названа, ніби Априка, — згідно перекладу польського «відкрита». Є бо відкритою, і більше від інших звернута до сонця» [17].

У словниковій статті ЕСУ знаходимо сучасне поняття: «Африка — друга за розмірами (після Азії) частина світу, окремий материк» [1].

І. Огієнко в ЕССУМ зазначає, що «на півночі, в Лівії, жило плем'я афри, і через них римляни весь край звали Африкою, і так і закріпилося. Ст. сл. Африкія Африки» з гр. *Aphrike*» [ЕССУМ, 1979, том 1, с. 104].

Автор 20-томного енциклопедичного довідника «Етимологія» Ісидор Севільський (VI–VII ст.) зазначав про трактування слова лат. *arīca* як «сонячний» [77; том XIV; розділ 5.2].

Лев Африканський (XV–XVI ст.) запропонував гіпотезу походження назви від давньогр. α φρίκη — «без холоду/жаху» [70], втім фонетичні особливості ймовірного етимона (зміна звуку *ph* на *f* відбулася в X ст.) не відповідають законам передачі звуків грецької мови, а тому ця ідея є хибною.

Давньоримський історик Теренцій пояснював етимологію як римську назву північної частини материка, провінцію зі столицею Карфаген, від етноніма *афри* — плем'я, яке жило на цій території в III ст до н. е. Сама назва народу походить від фінікійського *Afar* — «пилюка». Ця теорія залишається найбільш імовірною на сьогодні [79].

Автори «Синопису», окрім гіпотези про етимологію топоніма від племені афрів, також поширюють версію пізнішого запозичення з польської.

3.3. Етноніми

РОКСОЛАНИ

«^ thx же Сармацких а Слав<норвсскихъ wсад той же Нарвдъ Рвсскѣй изыйде: ^негw же ннцѣи нарицахУс< Рвсси, а иныи Ал<ны, а потомъ прозвашас< роквл<ны, аки бы «Рвсси,» и «Ал<ны» [Синопис].

«Від того ж сармацького, славенорóського населення народ рóський пішов. З- поміж нього деякі називалися рóсси, а інші — алани, а по тому прозвалися **роксоланами**, [тобто] ніби рóсси й алани» [17].

У ВТС зафіксоване тлумачення етноніма *роксолани*: « група кочових сарматських племен, які населяли Північне Причорномор'я з 2 ст. до н. е. до 4 ст. н. е. Вели боротьбу проти Херсонеса, Римської імперії» [ВТС, с. 1274].

Етимологія, запропонована укладачами ЕСУМ: «етнонім роксалани, що називав надчорноморське плем'я в складі Європейської Сарматії й буквально означав «світлі алани»» [ЕСТУ, с. 410].

Автори «Синопису» використали словотвірний (морфологічний) принцип для того, щоб з'ясувати морфемну структуру етимологізованого слова. Відтак вони визначають, що морфемна будова утворена складанням двох слів-етнонімів, назв об'єднаних народів.

Сучасні ж етимологічні дослідження вказують на запозичення з давньоіранської мови — *rauxšna* “світлий, білий” (дінд. *Rukša* “світлий, білий”) [13, с. 66] — і додавання частини іншого етноніма *алани*, що реалізовує первинну функцію вказівки на зв'язок з цим кочовим іраномовним племенем.

Отже, гіпотеза етимології слова *роксолани*, запропонована в XVII ст., збігається за словотвірним принципом (складання частин слів), але на сьогодні поглиблений аналіз різних мовних сімей доповнив історіографічні уявлення про цю назву.

РАДИМИЧІ / В'ЯТИЧІ

«Имѣша же тѣ кнѣзѣ у себе и гетманы. От них же бѣ первый именемъ Радимъ, а ^ того нарекошасъ радимчане; вторый — Вѣтко, а ^ того — вѣчане, над рѣкою Волгою» [Синопис].

«Мали ж ті князі у себе і гетьманів, перший із яких мав ім'я Радим, і від того назвалися **Радимчани**. Другий — Вятко, і від того **вятчани** над рікою Волгою» [17].

У СУМ зазначене територіальне розташування радимичів: «група східнослов'янських племен, які жили в межиріччі Дніпра і Десни» [СУМ, 1977, т. 8, с. 428] та в'ятичів: «давнє східнослов'янське плем'я, яке жило над Окою та Москвою-рікою» [СУМ, 1970, т. 1, с. 799].

У відповідній словниковій статті ЕГУ згадана літописна легенда: «радимиці — об'єднання східнослов'янських племен у межиріччі Дніпра і Десни (притока Дніпра). «Повість временних літ» наводить легендарні відомості про спільне походження Р. та в'ятичів від братів Радима і Вятка «з ляхів»» [ЕГУ, 2012, т. 9, с. 111].

«Повість временних літ» як літописне зведення, складене в Києві в XI — на початку XII століття, етимологізує ці етноніми від імен легендарних родоначальників народів, відповідно *радимиців* — від Радима, *в'ятичів* — від В'ятка. Цю ж етимологію повторює й «Синопис», і, як простежуємо, зберігають сучасні етимологи.

БОЛГАРИ / ВОЛИНЦІ / ПОЛОЧАНИ

«Наруды Славенороссійскѣи, по времени умножаются, и по различныхъ мѣстехъ вселются, ете и иными различными имени ^ рѣкъ, лѣсовъ, примѣтовъ, поль, ^ дѣлъ, и ^ Кнзѣй своихъ Именъ и Нарѣчѣй, прозваны быша: >коже Болгары и Волынцы ^ рѣки Волги, Муровляне ^ рѣки Муравы, или ^ Кнзъ Мората, Полочане — ^ рѣки Пвлоты, Донцы — ^ Дону, Запорожцы — ^ Запорѣжжѣ» [Синопис].

«Народ славенороссійський, по часі помножившись, і в різних місцях селячись, ще й іншими різними іменами від рік, лісів, прикмет, полів, від справ і від імен та прізвиськ князів своїх прозвані були: як **больгари** і **волинці** — від ріки Волги, Муровляни — від ріки Мурави чи від князя Мурави чи від князя Мората, **полочани** — від ріки Полоти, донці — від Дону, запоріжці — від Запоріжжя» [17].

У СУМ зафіксоване сучасне пояснення етноніма болгари: «народ, що становить основне населення Болгарії» [СУМ, 1970, т. 1, с. 214].

Згідно із запропонованою інформацією в ЕСУМ, болгари — назва південнослов'янського народу, що була запозичена з тюркської етнічно-мовної

спільності, а саме походить від «дтюрк. *bulγar* "метис, змішаного походження", утворене від дієслова *budamak, bulǵmak* "змішувати"; первісне значення — "бунтар"» [ЕСУМ, 1982, т. 1, с. 224].

У словниковій статті також зафіксована згадка про менш імовірну гіпотезу відгідронімного походження етноніма, що пов'язують з р. Волга, а також «з герм. (н.) *balgen* «битися, боротися» або з ос. *bulgaeron* "берег, обмілина; край (скелі, берега)"» [ЕСУМ, 1982, т. 1, с. 224].

І. Огієнко звертає увагу на етнічні території перших поселень болгар, згадуючи р. Волгу (просторовий принцип етимологічного аналізу): «болгари чи булгари, з походження тюрки, спочатку мешкали на Волзі, звідки прибули на Балкани в другій половині VII ст. (Перше Болгарське царство 681–1018) і зовсім змішалися зо слов'янами, позосталася сама стара назва болгар» [ЕССУМ, 1979, т. 1, с. 165].

У СУМ фіксують два значення етноніма — давнє: «східнослов'янське плем'я, яке жило у верхів'ях Західного Бугу й правих приток верхньої Прип'яті», і сучасне: «жителі Волині або ті, що родом із Волині» [СУМ, 1970, т. 1, с. 726].

В ЕСТУ детально проаналізовано версію походження топоніма *Волинь*, який пов'язуємо з *волинянами*: «історико-етнографічна територія в північно-західній частині України. Назва виникла за допомогою суфікса *-инь* у топонімічній функції від псл. **vol-* / **vel-* / **vьl-* «мокрый, вологий», про що свідчить закріплення основи переважно на поліських землях з відповідними властивостями місцевості. Можливим є походження топоніма від псл. **vol-* (< **velti*) з вихідним значенням «нерівність, округлість, випуклість», відбитим в укр. *воло* "зоб; жирний підбородок; підгрудок (у бика)", рос. *волдырь* "опухоль, нарост на дереві" тощо» [ЕСТУ, с. 134]. На думку укладачів, відантропонімне утворення в назві етноніма за допомогою суфікса **-jь* у посесивній функції є малоімовірним.

Автори «Синопису» пропонують гідронім Волга як номінаційну мотивацію до назв народів *болгари* та *волинці* (*волиняни*).

З-поміж сучасних етимологічних досліджень версію походження етноніма *болгари* від назви р. Волга знаходимо в «Етимологічно-семантичному словнику української мови» Івана Огієнка (1979), втім, уже в «Етимологічному словнику української мови» (1982) маємо спростування релевантності гідроніма й етимологізованого слова.

За історичними даними, «Булгарія Волзько-Камська — держава, що існувала у 7–12 ст., навколо злиття Волги й Ками, на теренах сучасних республік Татарстан і Чувашія (Росія)» [8]. Відтак первісне місце розселення зумовило версію про зв'язок назви *булгари* з річкою Волга. Сучасні етимологи таку гіпотезу заперечують, вказуючи на запозичення з давньотюркської мови.

Про зв'язок назви р. Волга з народом *волинці/волиняни* автори словників не вказують. Натомість Етимологічний словник топонімів України» подає походження топоніма Волинь: вчені звернули увагу на позначувані словом реалії — властивості місцевості (вологі, мокрі поліські землі), що доповнює семантичний принцип тотожності праслов'янського кореня в етимологізованому слові [ЕСТУ, с. 134].

Отже, етимології XVII ст. щодо етнонімів *болгари* та *волинці* (*волиняни*) не актуальні.

У словниковій статті СУМ, окрім інформації про територіальне розташування поселення племені, є етимологія назви: «східнослов'янське плем'я, яке жило між Західною Двіною та Прип'яттю і дістало своє найменування від притоки Західної Двіни р. Полоти» [СУМ, 1976, т. 7, с. 99].

Така гіпотеза утвердилася відповідно до традицій історіографічного літописання, започаткована в «Повісті временних літ»: «...ще інші [словени] жили на Двіні і називалися полочани від назви річки Полота, що впадає в Двіну. Від неї і прозвалися — полочани» [51].

Уявлення про походження етноніма *полочани* від гідроніма р. Полота однаково фіксують і давні писемні пам'ятки, і сучасні словники.

КОЗАКИ

«Козаки — ^ славнагв своегв древн<гв ннкоегв Вожда прозвितемú Козака, побѣдивше съ нимъ татарѡвъ, прозвашас<» [Синописис].

«**Козаки** — від славного свого давнього якогось вождя, на прізвисько Козак, перемігши з ним татар, прозвалися» [17].

У СУМ запропоноване тлумачення: «козак — на Україні в 15–18 ст. — вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників; нащадок такої людини» [СУМ, 1973, т. 4, с. 209].

Укладачі ЕСУМ фіксують лексему козак як давно запозичену з тюркських мов, простежують: «крим.-тат. *казак* "вільна, незалежна людина; шукач пригод, бродяга, розбійник", що пов'язується з дтюрк. *kez-* "ходити, блукати, мандрувати"» [ЕСУМ, 1985, т. 2, с. 496].

Автори «Синописису» вказують на ймовірне походження назви *козаки* від антропоніма, втім сучасні етимологічні дослідження в колі реалії й лексеми свідчать про тюркське запозичення в монгольській мові (залучення фонетичного, семантичного та просторового принципів).

О. Прицак, проаналізувавши джерела з найпершими згадками цього слова, визначив три семантичні етапи розвитку назви козак: «а) до початку 14 ст. *qazaq* (козак) — це тюркське побутове явище зі значенням: «самітний (одноборець) у степу»; б) у золотоординський період (1300–1500 рр.), слово козак засвідчене спочатку на території Криму, а потім і в усьому тюркському світі зі значеннями: тюркська степова сторожа; золотоординські ізгої (Чінгісиди) та їх діти «дѣти боярские»; в) після 1500 р. козак в тюркському світі — це назва для частини лівого крила Золотої Орди, у східнослов'янському світі — степові промисловці

(уходники). У слов'янському світі — слово козак вживається на означення військової верстви (друга половина 16 ст.), а в 17 ст. воно означало суспільну верству» [54, с. 175].

Отже, етимологія XVII ст. не актуальна.

ДРЕВЛЯНИ / ПОЛІСЯНИ (ПОЛІЩУКИ)

«Древл<не, или полѣс<не — ^ древесь, или ^ лѣсовъ густыхъ» [Синописис].

«Древляни чи поліщуки — від дерев чи лісів густих» [17].

У СУМ укладачі пропонують паралельні назви етноніма — древляни/деревляни із зазначенням, що це «стародавнє східнослов'янське плем'я, яке жило у прип'ятському Поліссі» [СУМ, 1971, т. 2, с. 410].

Щодо полісян знаходимо у словниковій статті СУМ сучасне тлумачення: «жителі або уродженці Полісся» [СУМ, 1976, т. 7, с. 79].

В ЕСЛГНПР знаходимо словникову статтю присвячену землі деревлян — «ДЕРЕВА, назва якої етимологізується «семантичним способом від д.-р. *дерева* «група дерев», «територія, поросла лісом» із спільнослов'янського **dervje* "дерева". Саме із цієї загальноживаною лексемою укладачі пов'язують походження «етноніма *Д(е)ревляне, Деревляны* (лісові люди) і хороніма (територіальна назва) *Деревська* земля» [ЕСЛГНПР, с. 49].

Відповідно до гіпотези, зафіксованої в ЕСЛГНПР, топонім Полісся: «частина сучасної Білорусії (Мінська й Брестська обл. БРСР), а також північної України. Іменник на *-ьj(е) від д.-р. лѣсь= за допомогою префікса *По-*» [ЕСЛГНПР, с.107].

В ЕІУ паралельною формою назви етнографічної групи українців — полісян — є поліщуки, що вживалися у двох значення: перше — «все населення Полісся; проте цей термін не є самоназвою жителів усього Полісся; друге — крайова самоназва населення» [ЕІУ, 2011, т. 8, с. 341]. Укладачі зазначають, що назва *поліщуки* походить від топоніма *Полісся*.

Згідно з уявленнями авторів «Синопису» про походження назв *древляни/поліщуки*, ми можемо кваліфікувати ці етноніми як ландшафтні.

За сучасними етимологічними словниками, назва *древляни* походить від просторових особливостей територій, заселених цим народом, а етнонім *поліщуки* утворено від топоніма *Полісся*, що етимологізується від д.-р. л҃хсь.

Хоч у цих словах маємо різне вихідне позначення (ліс/дерево) тих самих просторових реалій, етимології XVII ст. актуальні.

ПОЛЯНИ

«Пол<не, или Пол<ки — ^ пвль» [Синопис].

«**Поляни** чи поляки — від полів» [17].

Тлумачення лексеми поляни, запропоноване в СУМ: «східнослов'янське плем'я, яке жило в Середньому Подніпров'ї» [СУМ, 1976, т. 7, с. 108].

Укладачі ЕІУ використовують літопис як історіографічне джерело, яке не є достатнім для етимологічного аналізу: «у "Повісті временних літ" назва одного із слов'янських племен літописних, яке переселилося з Дунайської батьківщини й оселилося на Дніпрі. У літописі трапляється переважно суфіксальна форма назви ("поляне"), яку нині прийнято вважати вторинною. Із кількох випадків безсуфіксальної назви реконструюють початкову назву племені *поля із неясною етимологією» [ЕІУ, 2011, т. 8, с. 411].

В ЕСУМ також остаточною етимологією є «поле» без уточнень: «східнослов'янське плем'я, яке жило в Середньому Подніпров'ї; — псл. poljane, похідне від polje "поле, рівнина, відкрите місце"» [ЕСУМ, 2003, т. 4, с. 507].

Зіставлення етимологій, запропонованих у «Синописі» і сучасних словниках, засвідчує спільність семантичної мотивації у всіх проаналізованих джерелах: це ландшафтні особливості заселеної території. Отже, ці етимології XVII ст. актуальні.

ПОЛОВЦІ

«Половцы — ^ лова svhрина, и ^ плhни людей» [Синописис].

«**Половці** — від полювання, і від полонення людей» [17].

Значення етноніма, яке знаходимо у статті СУМ: «половці — тюркський кочовий народ, який в XI-XIII ст. населяв степи між Дунаєм і Волгою, включаючи Крим і басейн Дону та Сіверського Дінця» [СУМ, 1976, т. 7, с. 89].

Укладачі ЕСЛГНПР пропонують детальний послідовний аналіз вставлення походження назв: *Половці* (топонім Половецька земля) — етнонім *половці* (у формі множини), утворений від *половець* (форма однини): «*Половець* походить від *половыи* "білуватий" із додаванням суфікса *-ьць*; рос. "изжелта белый", укр. "половий", "у білих плямах"; "блідий, блідо-жовтий" тощо; "жовтий, кольору стиглого жита"; "сивий" [ЕСЛГНПР, с. 105]. У словниковій статті викладені такі концепції етимона: «за кольором шапок, які начебто вони носили; за кольором волосся цього народу ("блідаво-жовтий, солом'яно-жовтий") [ЕСЛГНПР, с. 105].

В ЕСУМ, окрім похідності утвореної назви *половців* від давньоруської форми «*половь(и)* "половий, білуватий, ясно-жовтий, блідий"», також зафіксовано, що «тюркський кочовий народ *кумани, кипчаки*» — це калька тюрк. *kuman* "половець, куманин; (буквально) блідий, блідо-жовтий, половий"» [ЕСУМ, 2003, т. 4, с. 498].

Для визначення етимології етноніма *половці*, автори «Синописису» звертаються до реалій, позначуваних словом. У такий спосіб простежуємо розширення потенціалу тлумачення з використанням етнографічного принципу. Запропонована номінаційна мотивація, що відтворює смислові нюанси, пов'язана з діяльністю представників народу, не збігається із сучасними етимологічними дослідженнями, адже етимологи послуговуються семантичним принципом, який допомагає віднайти спільність у значеннях етимона й етимологізованого слова (тут це др. «білуватий»). Отже, ця етимологія XVII ст. не актуальна.

ПЕЧЕНІГИ

«Печенізи ^ жестоководи и мучителства своего» [Синописис].

Печеніги — від жорстокості й мучительства свого (— Авт.).

Згідно із СУМ, печеніги — «тюркські племена, які в VIII — IX ст. кочували між Волгою та Уралом, а в середині IX ст. переселились у Причорноморські степи» [СУМ, 1975, т. 6, с. 347].

В ЕСЛГНПР словникова стаття присвячена топоніму *Печеніги*, що вживався на позначення назви території країни, яку займав однойменний народ у Північному Надчорномор'ї. Щодо етимології укладачі фіксують семантичний спосіб утворення від етноніма печеніги, який походить «від тюрк. *бедженек* // *баджанак* "печеніги"» [ЕСЛГНПР, с. 101]. Абсурдним є відгідронімне зближення назви етноніма з р. Печенги (басейн Північно-Льодовитого океану).

ЕСУМ також фіксує походження етноніма *печеніги* як запозичення з тюркських мов, однак порівняно з ЕСЛГНПР тут глибший етимологічний аналіз: «чаг. *бацінак* "своjak", утворене від *баца* "старша сестра", тур. *басанак* "своjak", *баспак* "своjak; печеніг", дтюрк. *беçанăк* "печеніги"» [ЕСУМ, 2003, т. 4, с. 364].

Уявлення авторів «Синописису» про походження етноніму *печеніги* має семантичну мотивацію метафоричної номінації, а саме негативні риси характеру представників народу, якими вони були в очах інших. Цей смисловий нюанс є важливим складником етнографічних реалій.

Сучасні етимологічні словники засвідчують значно глибший семантичний аналіз етимона в контексті різних мовних сімей із використанням фонетичного та словотвірного принципів.

Отже, ця етимологія XVII ст. не актуальна.

ЧЕХИ/ЛЯХИ (ЛЕХИ)

«Чехи ^ Чеха Кн<з<, Л<хи, или Лехи ^ Леха, первагw Корол< Польськагw» [Синописис].

«**Чехи** — від князя Чеха. **Ляхи** чи **Лехи** — від Леха, першого короля Польського» [17].

В ЕІУ знаходимо згадку про «Чеську хроніку» Кузьми Празького, написану латинською мовою на початку XII ст. Це історіографічне джерело першим фіксує легенду про міфічних хорватських братів Чеха, Леха і Руса (родоначальників чехів, поляків та русів). «У XVI-XVII ст. легенда про братів була популярною в текстах польських істориків (Матвій з Мехова, Б.Ваповський, М.Бельський, М.Стрийковський, О.Гваньїні). Утім впродовж XVI ст. історики, ретельно проаналізувавши античні й візантійські джерела, раннє слов'янське літописання, не змогли знайти жодного фактичного підтвердження історичності існування цих трьох братів» [ЕІУ, 2013, т. 10, с. 534-535].

У ВТС маємо сучасне тлумачення етноніма чехи: «народ, що належить до групи західних слов'ян і становить разом із словаками основне населення Чехії» [ВТС, с. 1600].

Укладачі ЕСУМ фіксують, що етимологія назви представника основного народу Чехії — чеха — нині остаточно не з'ясована, тому варто зазначити сучасні гіпотези: «походження виводиться від četъnikъ, похідного від četa "загін, юрба" (укр. четá) або від čeljadinъ (спорідненого з укр. челядь). Інша думка — відантропонімний етимон, пов'язаний з іменами «Česlavъ, Časlavъ, Čьstislavъ або Čьstiměгъ». Також чех зіставляється з: 1) «čęstjā (čęсть "частий") з первісним значенням "мешканець хащ, лісів"; 2) з дісл. kęfsir "служник", двн. kebis(a) "служниця, підложниця"; 3) з чепáть, чáпать; 4) з псл. čędo, р. чáдо. Аргументом кельтського походження назви є історичний факт, що «попередниками чехів на їхній території були кельти (галли або бойї), відтак етимомом може бути *kek-s-os/kęk-s-os, споріднений зі ст.сл. кокотъ "півень", лат. gallus "півень; галл, кельт",

або від псл. *česati*, (експресивне) *čexati* "бити", кальки *Boii* (лат.) "бойї", назви кельтського племені, від іє. **bhei-/bhoi-* "бити"» [ЕСУМ, 2012, т. 6, с. 314].

У словниковій статті СУМ зазначено: «ляхи, історично поляки» [СУМ, 1973, т. 4, с. 582].

В ЕСУМ зафіксований етимологічний аналіз етноніма *лях*: «псл. [**lęxъ* < **lędxъ*, зменш. форма на -х від *lęd-janinъ* / *lęd-ěninъ*, пов'язаного з **lędo* "необроблена земля"; первісним значенням **lęxъ* було "житель рівнин, відкритих просторів, пустищ"» [ЕСУМ, 1989, т. 3, с. 344]. Також тут є вказівка, що *лях* — це синонімічний етнонім до *поляк*, який походить від лексеми *поле*.

Оскільки легенду про братів Чеха й Леха історики відкинули вже після XVII ст., то запропонована авторами «Синопису» номінація для етнонімів *чехи* й *лехи* (*ляхи*) стає нерелевантною. Процес етимологізації засвідчує семантичний зсув дальших досліджень реалій та лексем із комплексним залученням фонетичного, семантичного та просторового принципів.

СІВЕРЯНИ

«Швер<не ^ страны Шверскѣ< над Десною и Сеймом рѣками сѣдѣщѣ<» [Синопис].

«Сіверяни — від землі Сіверської над Десною і Сеймом ріками осадженої» [17].

Словникова стаття СУМ містить інформацію про територіальне розташування народу сіверян: «давнє східнослов'янське плем'я, що жило в басейнах річок Десни, Сейму і Сули» [СУМ, 1978, т. 9, с. 212].

Укладачі ЕСЛГНПР пропонують етимологічний аналіз назви *Сіверська земля*, зазначаючи, що це «релятив на -ьск- від *Шверь*, що має шість гіпотез походження: «1. із тюрк.: Саврюк / саврук, рос. севрюк "похмурий, понурий (чоловік)", тур. *savruk* // *savrag* "дикий, дуже імпульсивний" тощо; 2. лат. походження; *severus*, мн. *severi* "суворі, жорстокі, непохитні"; 3. із сл.; пор.: д.-р.

сверь «»"сторона світу, протилежна півдню", "північ", "північні країни", "північний вітер" тощо, — мовляв, "країна й народ північніше Києва, по Десні"; 4. того ж кореня, що й сивий; пор. діалектне сиворяни, — мовляв, «ті, що носили сиві свитки»; 5. Від сіяти-орати, д.-р. *свьць* «"сіяч"; 6. кельт. перенесення з басейну Дунаю та ін. того ж походження, що й назва р. *Св(а)//// Сава*; пор.: ос. saw "чорний", дінд. *suava-* "темно-брунатний", іран. *Suava*; сюди ж: варіант Чернавка, а також Чернігів, найголовніший сіверянський центр; Геродотові "чорні одяги"» [ЕСЛГНПР, с. 154–155].

В ЕСУМ зазначено, що «*Сіверь* "земля сіверян; сіверяни"; — етимологічно тотожне з назвою племінного об'єднання *Σεβερεις*, *severes* у басейні Дунаю VII ст. н. е.; походження назви загальноприйнятого пояснення не має; очевидно, це результат давнього зближення з псл. *sěverь* "північ, холодний край" назви одного з протоболгарських (тюркських, пізніше слов'янізованих) племен савірів (саварів, суварів, севордиків), які з'явилися на Дунаї бл. VI ст. н. е. і частина яких згодом переселилась у Східну Наддніпрянщину» [ЕСУМ, 2006, т. 5, с. 249-250]. На думку укладачів, власне слов'янське походження етноніма *сіверяни* є малоімовірним.

На сьогодні існує велика кількість інтерпретацій етноніма: «ті, що живуть на півночі», «лівобережні», «чорні», «вигнанці», «член сім'ї», «кінні воїни», «ті, що поклоняються богові Сиву» та інші [18, с. 101]. Версії тлумачення назви *сіверяни* ґрунтуються на базі різних мов, історіографічних джерел, навіть віддалених культур. Однією з найдавніших етимологізацій є «ті, що живуть на півночі», яку підтримують й автори «Синопису». Таке припущення підтримало широке коло дослідників, хоч із часом вона не отримала наукового підтвердження, нині тривають розвідки з метою пошуку племен, для яких сіверяни були північними. За такої умови *сверь* може бути слов'янським перекладом іранської назви етноніма. Втім, зв'язок сіверян із землею Сіверською є беззаперечним, до того ж автори зазначають точне географічне розташування місцевості.

ДУЛІБИ

«третій [князь] — Дулһпа, а от того — дулһпяне, над Богомú, иже нынѣ нарицаютсѣ лучаны» [Синописис].

«...третій — Дуліпа, і від того Доліпяни над Бугом, які зараз називаються лучанами» [17].

Тлумачення, запропоноване укладачами СУМ: «стародавнє східнослов'янське плем'я, що жило у верхів'ях Західного Бугу і Прип'яті» [СУМ, 1971, т. 2, с. 434].

У словниковій статті ЕСУМ про дулібів зафіксовано, що остаточного етимона для назви етноніма нині не з'ясовано. З-поміж гіпотез зазначені такі: можливий зв'язок з військовою функцією духової труби дає підстави для етимологізування від «псл. *du(d)lěbu пов'язується з *du(d)lo "духова труба"» [ЕСУМ, 1985, т. 2, с. 144].

Інші гіпотези присвячені зближенням з німецькою мовою, наприклад, «із західно-германським *daud-laiba- буквально "спадщина померлого" чи з Deudo- і laifs, пор. Dietleip, Detlef або як переклад німецькою мовою форми *Волинь* – нім. Dudl-eiba "країна волинок"» [ЕСУМ, 1985, т. 2, с. 144]. Сумнівними та непереконливими, на думку укладачів ЕСУМ, є виведення від «псл. dudla "яма, заглиблення" чи сл. duda і відповідника лит. laĩbas "стрункий, тонкий"» [ЕСУМ, 1985, т. 2, с. 144].

Ще одну версію, не зазначену в ЕСУМ, знаходимо в ЕСЛГНПР: «племінний союз дулеби — етнонім, відомий багатьом слов'янам; апелятивної основи Do+lěbъ "мис, крутий берег"; віддієслівної основи, що в рос. долбить, укр. довбати, болг. дълба, словен. dolbem, ч. dloubati, а також д.-р. надолобъ "опускна колода біля воріт; тин, міська огорожа"» [ЕСЛГНПР, с. 54].

Аналіз гіпотез походження назви племінного союзу *дулібів* на матеріалах літописних та друкованих джерел дозволяє стверджувати, що першою згадкою

про князя Дулебу, від якого прозвалися дуліби над рікою Бугом є «Хроніка європейської Сарматії» О.Гваньїні [11]. Втім, це давнє припущення про номінацію етноніма від антропоніма — імені легендарного родоначальника східнослов'янського племені — не було підтвержене етимологічними розвідками. Останні дослідження вивчають найімовірніші варіанти запозичень із германських мов, послуговуючись фонетичним, семантичним і просторовим принципами. Отже, у жодному разі ця етимологія XVII ст. не актуальна.

Висновки до третього розділу

Зміни методологічних засад української етимології відображають перехід від успадкованих ще з античності уявлень про безпосередній зв'язок імені з річчю, предметом (філософія стоїків) до прийомів порівняльно-історичного мовознавства.

У пам'ятці переважно використано семантичний і речовий принципи етимологічного аналізу. На нашу думку, цінними для подальшого дослідження є запропоновані авторами в тексті «Синопису» уявлення про етимологію слів із семантичною мотивацією метафоричної номінації. Такі смислові нюанси уточнюють етнографічні реалії, що актуалізує загальнокультурний складник процесу етимологізації вже в часи ранньомодерного періоду. Зафіксовані писемно внутрішні форми слів дають змогу завдяки діахронічному аналізу реконструювати особливості пізнання світу. Розглянуті первісні форми (етимони) — коди-складники мовної свідомості носіїв — є системою тогочасних уявлень мовців.

Порівняння із сучасними етимологічними працями засвідчило семантичні зсуви історичного, культурного, світоглядного, побутового, просторового, релігійного, міфологічного рівнів. Етимологічні словники XX-XXI ст. пропонують значно глибший аналіз етимонів у контексті нових відомостей, зважаючи на комплексне використання фонетичного, семантичного, словотвірного, генетичного, речового і просторового принципів, із можливим

залученням відомостей із різних мовних сімей. Водночас зазначимо, що окремі етимології XVII століття залишаються актуальними й нині, а саме:

- антропоніми — *Мосох, Афет, Кисіль*;
- топоніми — *Савроматія, Африка, Васильків, Київ*;
- етноніми — *сармати, радимичі, в'ятичі, сіверяни, полочани, древляни, поляни*.

Застарілими є такі етимології:

- топонім — *Литва*;
- етноніми — *дуліби, роксолани, болгары, волниці, козаки, половці, печеніги, чехи, лехи*.

Запропоновані первісні форми (етимони) топонімів

- *Москва, Хрещатик, Щекавиця, Хоревіця, Либідь*

частково включені до сучасних концепцій, з-поміж яких нині не визначено єдино правильну. Це означає, що між сучасною лінгвістикою, а конкретніше її розділом — етимологією, — і мовознавством ранньомодерного періоду існує спадкоємний зв'язок. Тому ми переконані, що ті дослідники, які користувалися термінами «донауковий період етимології», «ненаукові етимології» тощо, помилялися.

ВИСНОВКИ

У першому розділі проаналізовано історію етимологічних досліджень від розшуків ранньомодерного часу до сучасних принципів. Найважливішими для нас стали зміни останніх десятиліть, що актуалізували поліхронічну лексикологію слов'янських мов на противагу попереднім монохронічним напрямам. Засади етимологічної науки еволюціонували від переважання народних етимологій до наукового підходу як складника порівняльно-історичного мовознавства з послідовно впроваджуваними принципами: фонетичним, семантичним, словотвірним, генетичним, речовим і просторовим. Це простежуємо на прикладах сучасних українських етимологічних словників, з-поміж яких Словник гідронімів України (1979), Етимологічно-семантичний словник української мови (1979–1995), Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі (1985), Етимологічний словник топонімів України В.Лучика (2014), Етимологічний словник української мови (1982–2016) стали найбільш інформативними для нашого опрацювання.

У другому розділі продемонстровано актуальність і дискусійність проблеми слов'янського етногенезу, зокрема для лінгвістичних досліджень. Гіпотези авторів «Синопису» щодо походження етнонімів *слов'яни* та *росси*, як і їхні інтерпретації ранньої історії слов'янських народів, перебували під впливом тогочасних історіографічних поглядів, що утверджувалися довготривалою практикою (зокрема, текстами польських хроністів). Звісно, за час розроблення

теорії і методики етногенетичних досліджень концепції змінилися, доповнилися новими відомостями й аргументами. Відтак етимології XVII ст., запропоновані авторами «Синопсису»: *Литва, дуліби, роксолани, болгари, волинці, козаки, половці, печеніги, чехи, лехи* виявляються застарілими з огляду на сучасні концепції та новітні етимологічні розвідки. Втім, ми не можемо означити ці спроби етимологічного аналізу як донауковий період мовознавства. Лінгвістична думка середньоукраїнського періоду послідовно розвивалася, удосконалювала свою методологію й засадничі принципи.

У третьому розділі на прикладах антропонімів, топонімів, етронімів розглянуто принципи етимологізування, використані авторами «Синопсису». Нам вдалося зіставити їх із поясненнями в сучасних етимологічних словниках української мови, що дає підстави встановити витoki методів і прийомів етимологізації як мовознавчого методу XVII століття, а також засвідчує його результативність із збереженням окремих результатів у сучасних етимологічних дослідженнях. Етимології антропонімів *Мосох, Афет, Кисіль*; топонімів *Савроматія, Африка, Васильків, Київ*; етронімів *сармати, радимичі, в'ятичі, сіверяни, полочани, древляни, поляни* залишаються актуальними. Визначені авторами «Синопсису» внутрішні форми (етимони) фіксують складники тогочасної мовної свідомості: особливості історії, культури, світогляду, побуту, релігії, міфології, науки тощо. Запропоновані первісні форми топонімів *Москва, Хрещатик, Щекавиця, Хоревиця, Либідь* частково залишаються включеними до сучасних концепцій, з-поміж яких нині не визначено єдино правильну.

Отже, здійснений на матеріалі пам'ятки раннього модерного часу («Синопис») комплексний аналіз процесу етимологізації підтверджує зміни методологічних засад української етимології й засвідчує зв'язок старої науки із сучасною, що можемо означити як спадкоємність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Африка / Трощинський В. П. // *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. – URL: <https://esu.com.ua/article-44676>
2. Беринда П. Лексикон славеннороскій і имен толкованіє (17 ст.). Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1627 р.
3. Біблія. Сучасний переклад / перекл. Р. Турконяк. Київ : Українське Біблійне Товариство, 2020–2023. URL: <https://www.bible.com/uk/versions/3786>
4. Білецький А. О. Основні методи дослідження в сучасному мовознавстві. *Методологічні питання мовознавства*. Київ, 1966. С. 12–21
5. Білінський В.Б. Українська звитяга. *Україна-Русь. Історичне дослідження*. Тернопіль : Богдан, 2016. 408 с.
6. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. Київ : Наук. думка, 1968. 228 с.
7. Булаховський Л.А. Вибрані праці: В 5-ти т. Київ : Наук. думка, 1975–1983. Т. 1–5.
8. Булгарія Волзько-Камська. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/%D0%91%D1%83%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%B7%D1%8C%D0%

9. Виноградов Г. М. Середньовічна теологічна спадщина як складова українського ранньомодерного нарративного та поведінкового дискурсу. *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Історичні науки*. Острог: Вид-во Національного університету Острозька академія, 2008. Вип. 12. С. 122–134
10. Вишневецький В. І. Водойми Києва. Київ : Ніка-Центр, 2021. 280 с.
11. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / упоряд. та пер. з пол. Ю. Мицика. Київ: Києво-Могилян. акад., 2007. 1008 с.
12. Густинський літопис. *Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки*. Київ : Дніпро, 2006. 976 с.
13. Гуцуляк О. Б. Україна як Ultima Frontiera – Останній рубіж : соціокультурні епістемі українського національного буття. Івано-Франківськ : Вогонь Прометея, 2015. 254 с.
14. Ернст Ф. Л. Київ: провідник. Київ : Держтрест «К.-Д.» : 2-га Друк., 1930. 797 с.
15. Етимологія / Черниш Т. О. // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. – URL: <https://esu.com.ua/article-18044>
16. Железняк І. М. Київський топонімікон. Київ : Видавничий дім «Кий», 2013. 224 с.
17. Жиленко І. В. Синопис Київський. Лаврський альманах. Київ : ВІПОЛ, 2002. 194 с.
18. Кириченко М. І. Інтерпретації етноніма «сіверяни» в історіографії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. Вип. 21. С. 97–103.
19. Когут З. Від Яфета до Москви: створення і перетворення біблійного родоводу слов'ян у польській, українській та російській історіографії (XVI–

- XVIII ст.). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Випуск 9–10: Patria / За редакції Володимира Кравченка. Харків : ТОВ «НТМТ», 2008. 432 с.
20. Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. 464 с.
21. Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів / К. Костів. Торонто : Друкарня Гармоні, 1982. 426 с.
22. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий центр "Академія", 2001. 368 с.
23. Кравченко Л. О. Українська ономастика: антропоніміка: навч. посібник. Київ : Знання, 2014. 239 с.
24. Лук'янюк В. Розорення Києва Андрієм Боголюбським / 2 жовтня 2020. – URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0309Q/>
25. Лукашевич П. Мнимый индо-германский мир, или Истинное начало и образование немецкого, английского, французского и других западноевропейских [языков]. Киев: Типография М.П. Фрица, 1874. 610 с.
26. Максимович М. Собрание сочинений. Т. 3 : Языкознание. История словесности. Киев : Тип. аренд. Е. Т. Кергер, 1880. 744 с.
27. Мельничук А. С. О всеобщем родстве языков мира. *Вопросы языкознания*. Москва, 1991. №2. С. 27–42.
28. Мельничук А. С. Один из важных видов этимологических исследований. *Этимология*. 1967. Москва : Наука, 1969. С. 180–191.
29. Мельничук О. С. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наук. думка, 1966. 595 с.
30. Мицик Ю. Київський "Синопис" як підручник з історії Русі–України. *Проблеми дидактики історії* : Зб. наук. праць. Вип. 2. Кам'янець-Подільський, 2010. С.75–78.

- 31.Мозговий І. П. Роси, або Переддень України. Суми : КоллажПринт, 2019. 120 с.
- 32.Мозер М. До питання про генезу давньоруського мовного та історичного міту в київському «Синописі». [за заг. ред. Сергія Вакуленка] // *Причинки до історії української мови*. Харків, 2008. С. 162–222.
- 33.Мозер М. Санкт-петербурзька «деукраїнізація» мови «Синопису» [за заг. ред. Сергія Вакуленка]. *Причинки до історії української мови*. Харків, 2008. С. 223–280.
- 34.Момрик А. П. Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських літописців і хроністів (до постановки проблеми). *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. 1998. Т. 5. С. 111–118.
- 35.Момрик А. П. Формування концепцій етногенезу українського народу (історіографія проблеми) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05. Київ, 2005. 19 с.
- 36.Наєнко Г. М. До передісторії української етимології. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2002. Вип. VI. С. 47–54.
- 37.Наєнко Г. М. Науковий текст середньоукраїнського періоду в лінгвостилістичному, текстолінгвістичному й функціонально-комунікативному висвітленні. Київ: «Освіта України», 2013. 404 с.
- 38.Назаров Н. А. Спеціальний випуск до 80-тиріччя Владислава Марковича Ілліч-Світича. *Мова та історія. Збірник наукових праць*. Випуск 359. / упорядник Н. Назаров. Київ, 2014–2015. 96 с.
- 39.Назаров Н. А. Українська етимологічна лексикографія: історія, теорія та практика : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2016. 314 с.
- 40.Наконечний Є. П. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. Львів : [б.в.], 2001. 400 с.
- 41.Народна етимологія / Н. В. Сокіл-Клепар // *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г.

- Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. – URL: <https://esu.com.ua/article-71230>
42. Нечай В. Київський Хрещатик — не про хрещення: походження назви вулиці та початок історії / 10.07.2022. – URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/68824/>
43. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. : монографія. Київ : Наук. думка, 1985. 221 с.
44. Німчук В. В. Мовознавство. *Історія української культури* [у 5 т.]. Київ : Наук. думка, 2001. Т. 1. 1134 с.
45. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба = Hetman Ivan Mazepa and His Era. Нью-Йорк; Париж; Торонто: Вид. Орг. Оборони Чотирьох Свобід України, Ліги Визволення України. 1960. 406 с.
46. Петров В. П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. Київ : Наукова думка, 1972. 214 с.
47. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : міфи і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски". Київ : Академія, 2001. 148 с.
48. Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наук. думка, 1993. 199 с.
49. Плохій С. М. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії. Київ : Критика, 2015. 456 с.
50. Плющ П. П. Історія української літературної мови : підручник. Київ : Вища школа, 1971. 423 с.
51. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ: Рад. письменник, 1990. 558 с.
52. Потєбня А. А. О связи некоторых представлений в языке. Харьков, 1914. 122 с.
53. Пріцак О. Й. Походження Русі. Київ: АТ "Обереги". 1997. 1074 с

54. Прицак О. Й. Тюркська етимологія назви «козак». *Український історик*. Нью-Йорк, 2006. Т. XXXXII. С. 174–179.
55. Провіденціоналізм. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC>
56. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підр. для студ. гум. спец. Київ : АртЕк, 2001. 392 с.
57. Склярєнко В. Г. Дослідження з етимології та історичної лексикології української мови. Київ : Наук. думка, 2018. 685 с.
58. Склярєнко В. Г. Русь і варяги: Іст.-етимол. дослідж. Київ : Довіра, 2006. 119 с.
59. Словник гідронімів України. Ред. кол.: А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко. Київ: Наук. думка, 1979. С. 594
60. Словник іншомовних слів. Укл. Лук'янюк В. [онлайн] 2001-2024. – URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?action=alpha&Qry=%C0>
61. Смотрицький Мелетій. Граматика слов'янська (1619). *Пам'ятки української мови*. Факсимільне видання В. В. Німчука. Київ: «Наукова думка», 1979. 252 с.
62. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. *Пам'ятки українського літописання*. Київ : Наук. думка, 1992. 336 с.
63. Тарнопольська І. О. Київський "Синопис" в історіографічному та джерелознавчому аспектах : дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський державний університет. Дніпропетровськ, 1998. 198 с.
64. Ткаченко О. Б. Історична типологія слов'янських мов. Ч. 2. Київ, 2007.
65. Топоров В. Н. «Baltica» Подмосковья. *Балто-славянський збірник*. Москва : Наука, 1972. С. 217–280
66. Фаріон І. Д. "Синопис" І. Гізеля крізь призму лінгвістичних уявлень українців другої половини XVII століття. *Мова і суспільство*. 2012. Вип. 3. С. 86–96. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mis_2012_3_14

- 67.Худаш М. Л. З історії української антропонімії. Київ : Наукова думка, 1977. 236 с.
- 68.Чепелик В. Славетний форум столиці України. *Хрещатик. Культурологічний путівник*. Київ : Видавничий дім «Амадей», «Град ЛТД», 1997, 21 с.
- 69.Чорна С. З братами не воюють. Київ : Прометей, 2021. 111 с.
- 70.Africanus Leo. The History and Description of Africa And of the Notable Things Therein Contained. Cambridge University Press. Print publication year: 2010
- 71.Brückner Aleksander. Zasady etymologii słowiańskiej. 1917, Kraków : Akad. Umiejętności 84 p.
- 72.Clarke Adam. Holy Bible, containing the Old and New Testaments: The text with a commentary and critical notes. Volume 4. New York 1833, 267 p.
- 73.Cosmae ecclesiae Pragensis decani Chronicon Bohemorum // Scriptores rerum Bohemicarum. T. I / F. Perlcel, J. Dobrovsky. Praga, 1783.
- 74.Danylenko Andrii "The name Rus'. In search of a new dimension, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 52/1 (2004), 1–32
- 75.Kohut Zenon. Servant of the Tsar, Defender of Ukrainian Church Autonomy, and Promoter of the Kyivan Caves Monastery: The Political World of Inokentii Gizel' (1650s–1670s). Harvard Ukrainian Studies , 2011–2014, Vol. 32/33, Part 1: ЖНИВА: Essays Presented in Honor of George G. Grabowicz on His Seventieth Birthday (2011–2014), pp. 437–454 Published by: Harvard Ukrainian Research Institute, <https://www.jstor.org/stable/24711676>
- 76.Moser Michael. The Synopsis and Maciej Strykowski's Kronika: Ruthenian Ways of (Re)Translating Rus'ian History from Polish// New contributions to the history of the Ukrainian language. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. Edmonton–Toronto. 2016. Pp. 105–120.
- 77.Seville Isidore. The Etymologies / Tr. by Stephen A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, Oliver Berghof. Cambridge : Cambridge University Pres, 2006. 475 p.

78. The International Standard Bible Encyclopedia (ed.) (1939) / James Orr, John Nielsen, Edgar Mullins, Morris Evans, Melvin Grove Kyle
<https://www.internationalstandardbible.com/>
79. Venter Daniel Johannes. NEPAD and the African Renaissance. Contributor, Institute for Business Innovation. Publisher, Richard Havenga & Associates, 2005.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

ВТС — Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

ВТС* — Вільний тлумачний словник, 2013. URL: <https://sum.in.ua/f/kyjiv>

ВУЕ — Велика українська енциклопедія : у 30 т. / упорядник А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. 1408 с.

ЕІУ — Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 2003–2013.

ЕСЛГНПР — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак. Київ : Наук. думка, 1985. 252 с.

ЕССУМ — Етимологічно-семантичний словник української мови / Etymological and semantic dictionary of the Ukrainian language : у 4 т. / Митрополит Іларіон; ред. й допов. М. Ласло-Куцюк. Вінніпег : Волинь, 1979–1994. Т. 1–4

ЕСТУ — Етимологічний словник топонімів України / В. В. Лучик; відп. ред. В. Г. Скляренко. Київ : ВЦ «Академія», 2014. 544 с.

ЕСУ — Енциклопедія сучасної України / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001–2023. URL: <http://esu.com.ua/>

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6.

Синопис — Синопис 1674 – W началѣ древнагw славенскагw народа. Київ, 1674. С. 120. – URL: <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>

СУМ — Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 1–11

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Скорочення назв мов, наріч і діалектів

англ.— англійська

балт.— балтійські

болг.— болгарська

бр.— білоруська

герм.— германські

гот. — готська

гр. — грецька

давньогр. — давньогрецька

двн.— давньоверхньонімецька

дінд.— давньоіндійська

дісл.— давньоісландська

дперс. — давньоперська

др., д.-р. — давньоруська

дтюрк.— давньотюркська
іє.— індоєвропейська
іран.— іранські
ірл.— ірландська
кельт.— кельтські
кіт.— китайська
крим.-тат.— кримсько-татарська
лат.— латинська
лит.— литовська
лтс., латиськ.— латиська
молд.— молдавська
монг.— монгольська
ос.— осетинська
п.— польська
псл.— праслов'янська
р. (рос.) — російська
рум.— румунська
сканд.— скандинавські
сл.— слов'янські
слн.— словенська
слц.— словацька
ст.сл.— старослов'янська
тат.— татарська

тур.— турецька

тюрк.— тюркські

уг.— угорська

укр.— українська

фін.— фінська

фр.— французька

цсл.— церковнослов'янська

чаг.— чагатайська

ч.— чеська

шв.— шведська